

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Л. М. МАРЧУК, З. С. ШЕВЧУК

ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ. САМОСТІЙНА РОБОТА

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК



ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Кам'янець-Подільський
2023

УДК 81(075.8)

ББК 81я73

М25

Рекомендувала вчена рада Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 3 від 30.03.2023 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В. П. Олексенко, доктор філологічних наук, професор,
Херсонський державний університет;

О. А. Копусь, доктор педагогічних наук, професор, перший проректор
з навчальної та науково-педагогічної роботи Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»;

Н. В. Гудима, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач навчально-методичного
відділу Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Марчук Л. М., Шевчук З. С.

М25 Вступ до мовознавства. Практичні заняття. Самостійна робота:
навчально-методичний посібник [Електронний ресурс]. Кам'янець-
Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка, 2023. 190 с.

Електронна версія посібника доступна за покликаннями:

URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7454>

Посібник призначений для користування на практичних заняттях із курсу «Вступ до мовознавства» та для самостійної роботи здобувачів вищої освіти. До структури посібника входить силабус, тематичні розробки для практичних занять і тематичні розробки для самостійної роботи. Також запропоновані взірці контрольних і тестових завдань із перевірки знань здобувачів вищої освіти. Додатки містять таблиці, схеми, глосарій, практичні завдання, тести, хрестоматійний матеріал.

Для здобувачів вищої освіти філологічних спеціальностей, науково-педагогічних працівників.

УДК 81(075.8)

ББК 81я73

© Марчук Л. М., Шевчук З. С., 2023

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Курс «Вступ до мовознавства» посідає особливе місце в системі філологічної освіти, яка повинна дати ґрунтовні знання, закласти основи самовдосконалення майбутнього фахівця.

Завдання курсу – допомогти здобувачам вищої освіти оволодіти методологічними основами мовознавства, сформувати в них наукове розуміння мови як суспільного явища, ознайомити з основними поняттями й термінами мовознавчої науки, тобто підготувати першокурсників до поглибленого вивчення рідної та іноземної мов. Разом із тим він має бути важливим етапом справді наукового пізнання мови, фундаментом курсу «Загальне мовознавство», становити з ним певну єдність.

Пропонований навчально-методичний посібник із курсу «Вступ до мовознавства» має на меті розвинути задатки професійного лінгвістичного мислення, виробити навички лінгвістичного аналізу звукової, лексичної і граматичної сторін мови та підготувати осмислений підхід до оцінки мовних явищ і фактів.

Матеріали навчально-методичного посібника спрямовані на допомогу здобувачам в оволодінні основними мовознавчими поняттями всіх мовних рівнів.

Методологічні позиції авторів ґрунтуються на сучасних навчальних стратегіях і положеннях робочої програми. Завдання посібника побудовані таким чином, аби спонукати їх до самостійного пошуку вирішення проблемних завдань. Особистісна зорієнтованість реалізується шляхом виконання завдань, що розвивають навички самоаналізу. Паралельно з фактичною, наведено різноманітну соціокультурну інформацію, яка містить не тільки експліцитні дані про культурні, історичні, географічні та інші особливості різних країн, але й імпліцитні – норми та цінності відповідних народів, особливості спілкування тощо.

Така побудова навчання дозволить залучити всі дисципліни навчального плану до формування мовної компетенції, зокрема, фонових знань та фахової термінології.

Наприклад, робота із глосарієм.

Пошук ключових термінів за темами практичних занять.

1. *Фонетика*: наголос, проклітики, енклітики, інтонація, фонема, функції фонем, ознаки фонем, алофони, опозиція фонем, редукція, акомодация, асиміляція, дисиміляція, гаплогія, субституція.

2. *Лексикологія*: семасіологія, ономасіологія, етимологія, лексикографія, слово, лексема, лексико-семантичний варіант, семема, сема, лексичне значення (денотативне, конотативне, сигніфікативне, пряме, переносне), полісемія, омоніми (омофони, омографи, омоформи), синоніми, антоніми, професіоналізми, діалектизми, екзотизми, жаргонізми, арготизми, евфемізми, архаїзми, історизми, неологізми.

3. *Фразеологія*: фразеологізми, фразеологічні зрощення, єдності, сполучення, вирази, прислів'я, приказки, описовий переклад, лексичний переклад, контекстуальний переклад, калькування.

4. *Словотвір*: морфема, аломорф, корінь, афікс (суфікс, префікс, постфікс, інфікс, інтерфікс, трансфікс, конфікс, флексія), основа слова, суфіксація, префіксація, словоскладання, редуплікація, скорочення, усичення, аббревіація.

5. *Граматика*: морфологія, синтаксис, граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, граматична опозиція, синтетичні форми слова, аналітичні форми слова, суплетивізм, внутрішня флексія, частини мови, словосполучення, сурядний зв'язок, підрядний зв'язок (узгодження, керування, прилягання), речення, предикативність, модальність.

Самостійну роботу будь-якого виду взагалі, і зі «Вступу до мовознавства» зокрема, можна розглядати як цикл, головними етапами якого є підготовчий, основний та завершальний. На кожному етапі циклу мають реалізовуватись певні, функції управління та самоуправління діяльністю студентів.

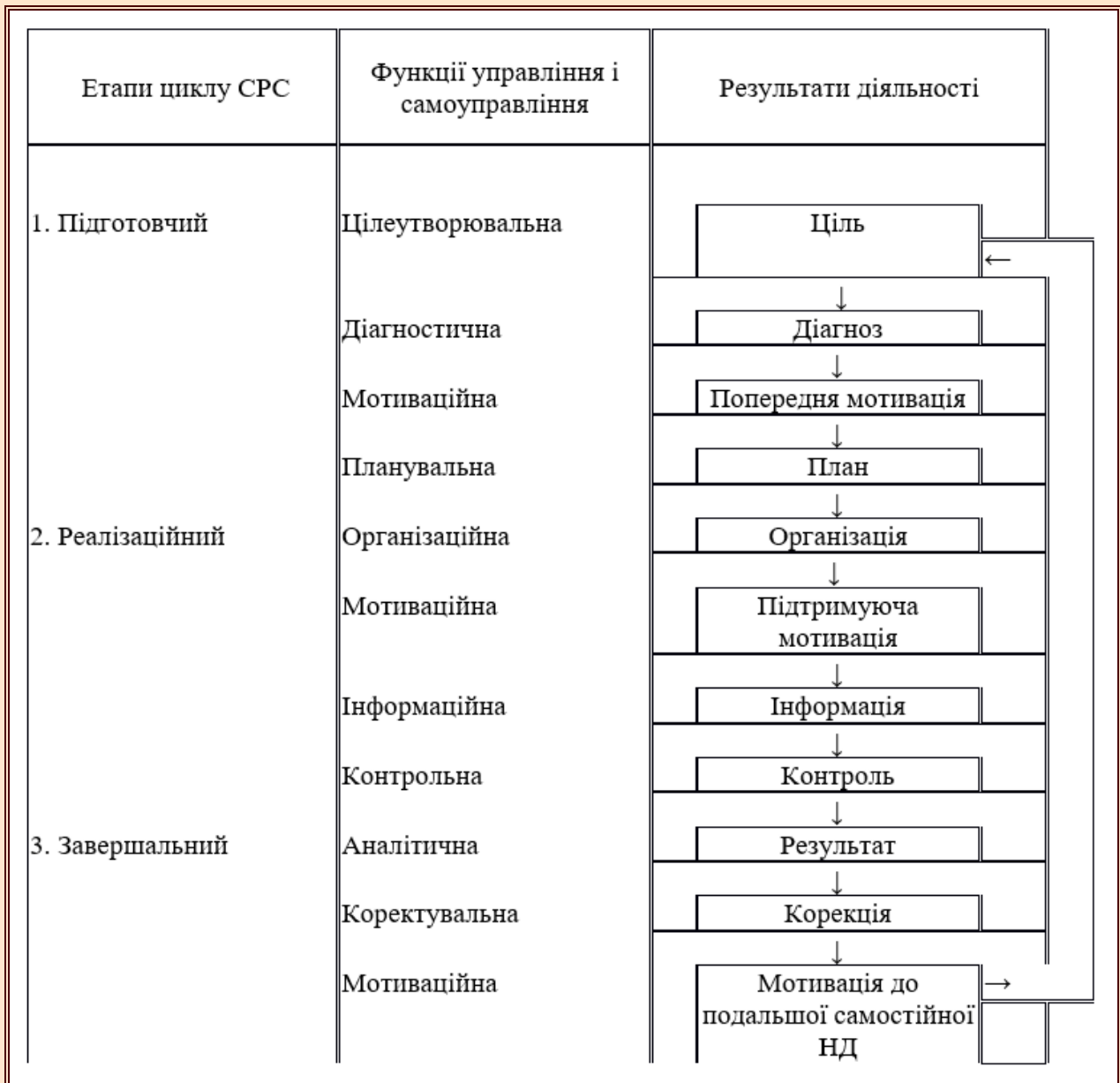


Рис. 1. Модель самостійної роботи студентів

Самостійна робота студентів є складником освітнього процесу, основним засобом опанування навчального матеріалу в час, вільний від обов'язкових навчальних занять.

Мета самостійної роботи студентів з дисципліни «Вступ до мовознавства» – сприяти засвоєнню в повному обсязі навчальної програми і формуванню самостійності як важливої професійної якості, суть якої полягає в умінні систематизувати, планувати та контролювати власну діяльність.

Завдання самостійної роботи студентів з курсу – засвоєння відповідних знань, їх закріплення та систематизація, а також застосування під час

розв'язання практичних завдань. Самостійна робота забезпечує підготовку студентів до поточних аудиторних занять.

До основних форм самостійної роботи студентів з дисципліни «Вступ до мовознавства» належать такі:

- вивчення окремих тем або питань, передбачених для самостійного опрацювання;
- виконання тестів;
- підготовка до практичних занять;
- підготовка до різних форм практичного контролю;
- пошук та огляд літературних джерел за поданою проблематикою;
- підготовка доповіді за поданою проблематикою;
- картографування.

У процесі самостійної підготовки до практичних занять студенти мають опрацювати прослуханий лекційний матеріал, усебічно розглянути зміст питань, що виносяться на заняття, опрацювати рекомендовану літературу. Практичні завдання мають на меті закріпити теоретичні знання студентів.

Пропонований посібник – результат вивчення та узагальнення досвіду викладання курсу «Вступ до мовознавства».

Людмила Марчук

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Зміст робочої програми навчальної дисципліни

1. Мета вивчення навчальної дисципліни – розвинути задатки професійного лінгвістичного мислення, виробити навички лінгвістичного аналізу звукової, лексичної і граматичної сторін мови та підготувати осмислений підхід здобувачів вищої освіти до оцінки мовних явищ і фактів. Курс «Вступ до мовознавства» займає особливе місце в системі філологічної освіти, яка повинна дати ґрунтовні знання, закласти основи самодосконалення майбутнього спеціаліста. Дисципліна належить до фундаментальних дисциплін в циклі професійної підготовки (предметна підготовка з української мови). У цьому курсі розкриваються поняття: мова, її функції, походження, розвиток, визначаються мовні одиниці, дається аналіз мовознавчих розділів, з'ясовуються методи лінгвістичних досліджень. Також навчальна дисципліна «Вступ до мовознавства» спрямована на адаптацію лінгвістичних знань до навчання української мови в закладах загальної середньої освіти, а саме: застосування знань для формування мовної особистості здобувача загальної середньої освіти.

2. Обсяг дисципліни.

Найменування показників	Характеристика навчальної дисципліни
	денна форма навчання
Рік навчання	перший
Семестр вивчення	перший
Кількість кредитів ЄКТС	4
Загальний обсяг годин	120
Кількість годин навчальних занять	60
Лекційні заняття	30
Практичні заняття	30
Семінарські заняття	-
Лабораторні заняття	-
Самостійна та індивідуальна робота	60
Форма підсумкового контролю	екзамен

3. Статус дисципліни. Навчальна дисципліна належить до освітніх компонент професійної підготовки (обов'язкова).

4. Передумови для вивчення дисципліни. Вступ до мовознавства є пропедевтичною дисципліною для всіх інших мовознавчих курсів.

5. Програмні компетентності навчання.

Інтегральна компетентність: Здатність розв'язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми в галузі середньої освіти з розвитку, навчання і виховання учнів (рівень базової середньої освіти), що передбачає застосування загальних психолого-педагогічних теорій і методик навчання української мови і літератури, та характеризується комплексністю й невизначеністю умов.

Загальні компетентності:

ЗК 03	Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово
ЗК 06	Здатність до ухвалення ефективних і обґрунтованих рішень у професійній діяльності та відповідального ставлення до обов'язків, мотивування людей до досягнення спільної мети.
ЗК 07	Здатність до генерування нових ідей (креативність), виявлення та розв'язання проблем, ініціативності, підприємливості й відповідальності за вироблення і ухвалення рішень.
ЗК 08	Здатність до абстрактного, логічного й критичного мислення, аналізу та синтезу.
ЗК 09	Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів), принципів професійної етики і дотримуватися правил академічної доброчесності.
ЗК 10	Здатність вчитися, оволодівати сучасними знаннями й застосовувати їх у практичних ситуаціях.
ЗК 11	Здатність працювати в команді, адаптуватися й діяти в непередбачуваній ситуації.

Спеціальні (фахові, предметні) компетентності:

СК 02	Здатність усвідомлювати теоретичні основи, структуру й рівні мовознавства, мову як особливу знакову систему, її природу й функції та використовувати ці знання в процесі навчання української мови здобувачів загальної середньої освіти.
СК 16	Здатність формувати та розвивати в учнів 5-9 класів ключові й предметні компетентності та наскрізні вміння.

6. Очікувані результати навчання з дисципліни «Вступ до мовознавства».

Програмні компетентності навчання:

ПРН 04	Володіти творчо-критичним мисленням, творчо використовувати різні теорії й досвід (український, закордонний) у процесі розв'язання соціальних і професійних завдань.
ПРН 09	Розвивати у здобувачів загальної середньої освіти ключові й предметні компетентності та наскрізні вміння.
ПРН 17	Демонструвати, інтегрувати й застосовувати знання з української мови і літератури, необхідні для формування предметних компетентностей здобувачів загальної середньої освіти (рівень базової середньої освіти).
ПРН 18	Оперувати базовими категоріями й поняттями мовознавства, літературознавства, методики навчання української мови і літератури та використовувати їх у процесі проектування й організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти.
ПРН 19	Знати основні функції й закони розвитку мови як суспільного явища, різномірневу (системну) організацію української мови та її норми, особливості використання мовних одиниць у певному контексті, мовний дискурс художньої літератури й застосовувати їх у процесі педагогічної діяльності вчителя української мови і літератури.

У результаті засвоєння навчальної дисципліни здобувач вищої освіти має знати й розуміти систему мови та розрізняти її рівні; володіти терміносистемою сучасної лінгвістичної науки; аналізувати соціально-історичні та культурологічні аспекти розвитку мови; уміти організувати процес свого мовознавчого навчання; транспонувати теоретичні лінгвістичні знання у сферу практичного вжитку, а саме: для формування мовної особистості школяра під час проведення уроків у закладах загальної середньої освіти (5 – 9 класи).

7. Засоби діагностики результатів навчання:

Перевірка та демонстрація виконання вправ з курсу в модульному об'єктно-орієнтованому динамічному навчальному середовищі Moodle, презентації усних відповідей, виконання самостійної роботи та її захист, модульна контрольна робота (відповідь на теоретичні та практичні завдання: фонетична транскрипція тексту, морфемний, словотвірний, морфологічний, синтаксичний аналіз), екзамен (усна/письмова відповідь, зокрема із використанням модульного об'єктно-орієнтованого динамічного навчального середовища Moodle).

8. Програма навчальної дисципліни.

Денна форма навчання

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин						
	разом	у тому числі					
		лекційні заняття	практичні заняття	семінарські заняття	лабораторні заняття	самостійна робота	індивідуальна робота
Тема 1. Предмет, завдання і методи науки про мову	4	2	-	-	-	2	-
Тема 2. Мова, її природа і функції	4	2	-	-	-	2	-
Тема 3. Знаковий характер мови	4	2	-	-	-	2	-
Тема 4. Мова і мислення	6	2	2	-	-	2	-
Тема 5. Походження мови, історичний розвиток мов	6	2	2	-	-	2	-
Тема 6. Мови світу й їх класифікація	6	2	2	-	-	2	-

Продовження таблиці

Тема 7. Структура мови. Системний характер будови мови	4	2	-	-	-	2	-
Тема 8. Письмо і писемність	4	-	2	-	-	2	-
Тема 9. Фонетика як наука. Три аспекти вивчення звуків. Фонема. Фонологічні школи	4	2	-	-	-	2	-
Тема 10. Будова апарату мовлення	4	-	2	-	-	2	-
Тема 11. Класифікація голосних та приголосних звуків	6	2	2	-	-	2	-
Тема 12. Звукові зміни в процесі мовлення	6	2	2	-	-	2	-
Тема 13. Лексична система мови	6	2	2	-	-	2	-
Тема 14. Фразеологія	4	-	2	-	-	2	-
Тема 15. Лексикографія	8	2	2	-	-	4	-
Тема 16. Словотвір. Словотвірний аналіз слова	6	-	2	-	-	4	-
Тема 17. Морфеміка. Морфемний аналіз слова	6	-	2	-	-	4	-
Тема 18. Граматика. Граматичне значення та способи їх вираження в різних мовах	6	2	2	-	-	2	-
Тема 19. Морфологія. Принципи виділення частин мови	10	2	2	-	-	6	-
Тема 20. Синтаксис	6	2	2	-	-	2	-
Підготовка до МКР	4	-	-	-	-	4	-
Підготовка до екзамену	6	-	-	-	-	6	-
Разом годин	120	30	30	-	-	60	-

Тематика лекційних занять

1. Предмет, завдання і методи науки про мову.
2. Мова, її природа і функції.
3. Знаковий характер мови.
4. Мова і мислення.
5. Походження мови. Історичний розвиток мов.
6. Мови світу й їх класифікація.
7. Структура мови. Системний характер будови мови.
8. Фонетика як наука. Три аспекти вивчення звуків. Фонема. Фонологічні школи.
9. Класифікація голосних та приголосних звуків.
10. Звукові зміни в процесі мовлення.
11. Лексична система мови.
12. Лексикографія.
13. Граматика. Граматичне значення та способи їх вираження в різних мовах.
14. Морфологія. Принципи виділення частин мови.
15. Синтаксис.

Тематика практичних занять

1. Мова і мислення.
2. Походження мови, історичний розвиток мов.
3. Мови світу й їх класифікація.
4. Письмо і писемність.
5. Будова апарату мовлення.
6. Класифікація голосних та приголосних звуків.
7. Звукові зміни в процесі мовлення.
8. Лексична система мови.
9. Фразеологія.
10. Лексикографія.
11. Словотвір. Словотвірний аналіз слова.
12. Морфеміка. Морфемний аналіз слова.
13. Граматика. Граматичне значення та способи їх вираження в різних мовах.

14. Морфологія. Принципи виділення частин мови.

15. Синтаксис.

Самостійна робота

Самостійна робота є складником підготовки упродовж навчального семестру. Передбачаються наступні види роботи:

- опрацювання кожної теми лекційного курсу за навчально-методичною літературою, створення презентацій;
- підготовка до практичних занять;
- аналіз актуальної інформації за допомогою електронних ресурсів;
- виконання тестових завдань в об'єктно-модульному динамічному середовищі навчання Moodle;
- підготовка до контрольної роботи;
- підготовка до екзамену.

Питання, винесені на самостійне опрацювання:

Тема 1. Предмет, завдання і методи науки про мову	Місце лінгвістики в системі наук. Зародження мовознавства та етапи його становлення.
Тема 2. Мова, її природа і функції	Функції мови.
Тема 3. Знаковий характер мови	Мова як знакова система в ряді інших знакових систем. Природні і штучні мови. Класифікація знакових систем (первинність / вторинність, конвенціональність, функції).
Тема 4. Мова і мислення	Проблема співвідношення між мовними й розумовими процесами. Поняття свідомість, мислення.
Тема 5. Походження мови, історичний розвиток мов	Мова як суспільне явище. Мовна політика. Соціальна та професійна диференціація мови. Соціолінгвістика.
Тема 6. Мови світу й їх класифікація	Ареальна класифікації мов. Порівняльно-історичний метод. Розвиток мов Європи. Мови міжнародного спілкування.

Тема 7. Структура мови. Системний характер будови мови	Рівні та одиниці мови і мовлення.
Тема 8. Письмо і писемність	Історія розвитку письма. Розетський камінь і початок єгиптології. Кирило і Мефодій. Реформи письма в Україні. Системи транслітерації: Міжнародної організації стандартів та ін. Стенографія. Орфографія. Принципи орфографії.
Тема 9. Фонетика як наука. Три аспекти вивчення звуків. Фонема. Фонологічні школи	Експериментальна фонетика: методи та прийоми. Фонетична та фонематична транскрипції. Транслітерація. Орфоепія.
Тема 10. Будова апарату мовлення	Поняття артикуляційної бази. Акцент.
Тема 11. Класифікація голосних та приголосних звуків	Логопедія. Сурдопедагогіка.
Тема 12. Звукові зміни в процесі мовлення	Поняття фонетичних законів. Спонтанні звукові зміни. Диференційні та інтегральні ознаки фонем. Варіанти і варіації фонем. Алофон. Позиції фонем. Нейтралізація. Дистрибуція та її типи. Наголос та його типи.
Тема 13. Лексична система мови	Семіотичний трикутник Огдена і Річардса. Структура слова, лексико-семантичний варіант, сема, семема. Топоніміка. Антропоніміка Ономастика. Теорія прототипів. Теорія фреймів.
Тема 14. Фразеологія	Фразеографія. Типи фразеологічних словників.
Тема 15. Лексикографія	Тезауруси української, англійської, французької, німецької та інших мов.
Тема 16. Словотвір. Словотвірний аналіз слова	Афікси з дериваційним та реляційним значенням.
Тема 17. Морфеміка. Морфемний аналіз слова	Морф. Аломорф. Морфемі з реляційним і дериваційним значеннями

Тема 18. Граматика. Граматичне значення та способи їх вираження в різних мовах	Лексичне та граматичне значення. Граматична категорія. Види граматичних категорій. Поняття грамеми. Граматична форма.
Тема 19. Морфологія. Принципи виділення частин мови	Поняття службових частин мови та аналітичних синтаксичних морфем. Теорія вигуку.
Тема 20. Синтаксис	Словосполучення і синтагма.

9. Форми поточного та підсумкового контролю:

Форми поточного контролю: *практичні заняття*: опитування; перевірка виконаних усних і письмових вправ та завдань під час аудиторного заняття; презентації з усних питань; виконання різних видів лінгвістичного аналізу; транскрибування текстів; *самостійна робота*: тестування з використанням модульного об'єктно-орієнтованого динамічного навчального середовища Moodle, перевірка виконаних вправ, рефератів, створення карт щодо генеалогічної та ареальної класифікації мов.

Форма модульного контролю: модульна контрольна робота (тестові питання відкритої структури).

Форма підсумкового контролю – екзамен (усна/письмова відповідь, зокрема із використанням модульного об'єктно-орієнтованого динамічного навчального середовища Moodle). Екзаменаційний білет має 3 питання, 2 – теоретичного і 1 – прикладного характеру.

10. Критерії оцінювання результатів навчання.

Денна форма навчання

Поточний і модульний контроль (60 балів)			екзамен
Поточний контроль	Самостійна робота	МКР	
25 балів	10 балів	25 балів	40

Поточний контроль (25 балів)

Максимальний бал оцінки поточної успішності здобувачів I рівня вищої освіти на навчальних заняттях – 12
https://drive.google.com/file/d/1aD_jeL-jGRbDWAegkQ58tdMxxbqQKufF/view.

Здобувачеві, який не виконав поточних домашніх завдань, не підготувався до навчальних занять, в журнал обліку роботи академічної групи ставиться 0 балів.

Здобувач, знання, уміння і навички якого на навчальних заняттях за 12-бальною шкалою оцінено від 1 до 3 балів, вважається таким, що недостатньо підготувався до цих занять і має академічну заборгованість за результатами поточного контролю. Поточну заборгованість, пов'язану з невідповідністю або недостатньою відповідністю до навчальних занять, здобувач повинен ліквідувати. За ліквідацію поточної заборгованості нараховуються бали середнього (4, 5, 6), достатнього (7, 8, 9) та високого рівнів (10, 11, 12).

Критерії оцінювання знань, умінь, навичок здобувачів вищої освіти на навчальних заняттях

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих лінгвістичних термінів, знайомий з окремими гіпотезами щодо походження мови, відповідає на запитання, які потребують відповіді „так” чи „ні”.
	2	Здобувач вищої освіти недостатньо усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає неточно, помиляється, проте може самостійно знайти в підручнику та в інших джерелах інформації відповідь.
	3	Здобувач вищої освіти робить спроби транскрибувати текст, намагається робити різні види лінгвістичного аналізу; частково визначає етимологію слів.

Середній (репродуктивний)	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими лінгвістичними знаннями, здатний виконати вправи і завдання різного характеру за зразком; частково орієнтується в лінгвістичних термінах, гіпотезах щодо походження мови, принципи класифікації мов світу; самостійне опрацювання навчального матеріалу з дисципліни викликає значні труднощі.
	5	Здобувач вищої освіти розуміє суть навчальної дисципліни, знає основні поняття та категоріальний апарат мовознавства; вміє працювати з підручником та іншими джерелами інформації, виконує вправи і завдання за прикладом, проте допускає суттєві помилки.
	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу зі вступу до мовознавства, може транскрибувати текст, робити фонетичний, морфемний, словотвірний, морфологічний аналіз; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання із фонетики, лексики, словотвору, морфології, синтаксису під час виконання вправ і завдань, послуговуватися додатковими джерелами.
Достатній (алгоритмічно дієвий)	7	Здобувач вищої освіти правильно і логічно відтворює навчальний матеріал зі вступу до мовознавства, розуміє поняття системи мови і мовної структури, парадигматичні, синтагматичні й ієрархічні відношення між мовними одиницями, знає основні й проміжні рівні мови: фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний; морфонологічний, словотвірний, фразеологічний.; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; вміє самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію лінгвістики.
	8	Знання здобувача вищої освіти досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал зі вступу до мовознавства в стандартних ситуаціях; вміє здійснювати різні види лінгвістичного аналізу, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак із окремими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат або інше повідомлення (підготувати презентацію щодо генеалогічної класифікації мов світу або видів письма), обґрунтувати наукові положення щодо походження мови, має достатній рівень сформованих лінгвістичних умінь і навичок.

	9	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом зі вступу до мовознавства, вміє аналізувати й систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить лінгвістичні поняття, категорії; може самостійно опрацьовувати матеріал, виконує прості творчі завдання.
Високий (творчо-професійний)	10	Здобувач вищої освіти володіє глибокими і міцними знаннями зі вступу до мовознавства та використовує їх у нестандартних ситуаціях; розуміє роль та місце мови у її співвіднесеності з такими категоріями, як мислення, мовлення, суспільство; визначає місце мови за типологічною та генеалогічною класифікацією; володіє загальною інформацією про рівні мовної системи; розрізняє одиниці різних мовних рівнів; уміє застосовувати методи лінгвістичних досліджень для аналізу одиниць різних рівнів мови та мовлення; дає дефініцію мовознавчим термінам, передбаченим програмою; користується словниками різних типів, володіє нормами сучасної української літературної мови.
	11	Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями зі вступу до мовознавства, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати мовознавчі проблеми, розмежовувати лінгвістичні поняття, як, наприклад, «мова» і «мовлення», застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний підготувати виступ на наукову конференцію; самостійно вивчити матеріал; визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні мовні явища, процеси; володіє нормами сучасної української літературної мови; має високий рівень сформованих мовознавчих умінь.
	12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання зі вступу до мовознавства, виявляє неординарні творчі здібності в навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні ситуації та завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати мовознавчі проблеми, самостійно здобу-

	вати і використовувати інформацію, зокрема щодо аналізу різних наукових шкіл; займається науково-пошуковою роботою; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й схильності; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах, володіє нормами сучасної української літературної мови.
--	--

Самостійна робота (10 балів)

Перевірку питань й завдань самостійної роботи, які здобувачі готують на практичні заняття, здійснює викладач, який їх проводить. Їх оцінювання є складником загальної оцінки, що виставляється здобувачеві на практичному занятті.

Контроль за іншими видами самостійної роботи здійснює лектор на консультаціях.

Самостійна робота передбачає опрацювання матеріалу лекційних занять, попередню підготовку до практичних занять; виконання завдань і вправ в позааудиторний час; підготовку до обговорення окремих теоретико-практичних тем; самостійне вивчення окремих теоретичних тем курсу; відвідування консультацій (згідно з графіком консультацій кафедри). Особистісна зорієнтованість реалізується за рахунок виконання завдань, що розвивають навички самоаналізу.

Здобувачі, які за виконання завдань СР отримали рейтинговий бал менший 60% від максимальної кількості балів, виділених на цей вид роботи, а також ті, що не з'явилися на звіт за виконання СР на консультації, або не виконали її завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов'язковою.

СР 10 балів	високий рівень	6-7
	достатній рівень	8-9
	середній рівень	10

Критерії оцінювання самостійної роботи:

<p>високий рівень 10 б.</p>	<p>Здобувач вищої освіти виявляє глибокі фундаментальні знання з питань, винесених на самостійне опрацювання, саме: методи дослідження мови; загальна характеристика описового, порівняльно-історичного, зіставного, структурного, методу лінгвістичної географії, соціолінгвістичних і психолінгвістичних методів; застосування математичних методів у мовознавстві; мова та інші суспільні явища; загальнонародний характер мови; поняття про знак і знаковий характер мови; мова і несловесні форми спілкування; функції мови в суспільстві; роль мови у процесі пізнання; суспільна природа мови; соціальна зумовленість мовних явищ; суспільний характер мовної норми; мова як найважливіша етнічна ознака; мова, нація, держава; функція і призначення письма в суспільстві; повно викладає самостійно вивчений матеріал, виявляє розуміння предмета висловлювання, розуміє можливість різних тлумачень однієї і тієї ж проблеми, вміє оцінювати аргументи для її доведення, порівнювати, формулює своє бачення проблеми, виявляє розуміння матеріалу, може обґрунтовувати свої судження, застосовувати знання на практиці у нестандартних ситуаціях. Здобувач вищої освіти вчасно виконує завдання самостійної роботи.</p>
<p>достатній рівень 8, 9 б.</p>	<p>Якщо відповідь здобувача відповідає тим самим вимогам, що і для високого рівня, але здобувач допускає 1-2 помилки, які сам виправляє, і 1-2 недоліки в послідовності викладу матеріалу, винесеного на самостійне опрацювання, та в мовному оформленні висловлювання. Здобувач вміє наводити власні приклади на підтвердження нових думок, може застосовувати вивчений матеріал у стандартних та дещо змінених ситуаціях, переважно добирає самостійно інформаційні джерела, володіє вміннями творчої пошукової діяльності та роботи з інтернетними джерелами. Здобувач вищої освіти вчасно виконує завдання самостійної роботи.</p>
<p>середній рівень 6-7</p>	<p>Якщо здобувач виявляє знання і розуміння основних положень питань, винесених на самостійне опрацювання, але викладає матеріал неповно, допускає неточності у визначенні понять, потребує допомоги (спрямувальних питань) викладача, не вміє досить</p>

	глибоко і доказово обґрунтовувати свої судження і наводити приклади; у власній аргументації використовує загальновідомі докази; не має сформованих умінь і навичок роботи з отриманою інформацією; володіє вміннями здійснювати первинну обробку навчальної інформації без її подальшого аналізу, викладає матеріал непослідовно і допускає помилки в мовному оформленні викладу. Здобувач вищої освіти виконує завдання самостійної роботи фрагментарно й дещо пізніше визначеного терміну.
початковий рівень менше ніж 6 б.	Якщо здобувач виявляє незнання більшої частини вивченого матеріалу, не володіє термінологічним апаратом, допускає помилки у формулюванні понять, які спотворюють їх зміст, не вміє самостійно побудувати систему вивчення певних тем, хаотично і невпевнено викладає матеріал. У здобувача не сформовано необхідні практичні вміння роботи з навчальною інформацією. Здобувач не виконав більшість завдань самостійної роботи, подав роботу пізніше визначеного терміну. У роботі здобувача наявні ознаки академічної недобросовісності.

Модульна контрольна робота (25 балів)

Модульна контрольна робота виконується у письмовій формі. До її написання допускаються всі здобувачі. Невиконання МКР оцінюється 0 балів.

Здобувачі, які за результатами виконання МКР отримали рейтинговий бал менший 60 % від максимальної кількості балів, виділених на цей вид роботи, а також ті, що не з'явилися для її виконання або не виконали її завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов'язковою.

МКР 25 балів	високий рівень	14 – 18
	достатній рівень	19 – 22
	середній рівень	23 – 25

<p>високий рівень 23-25 б.</p>	<p>Здобувач вищої освіти виявляє глибокі фундаментальні знання з теорії мовознавчої науки, вміє визначати і характеризувати фонетичні, лексичні та граматичні явища, пояснити їх на прикладах української мови та інших мов (слов., англ., нім. тощо); підбирати приклади (за завданням); робити різні види лінгвістичного аналізу; складати схеми речень.</p> <p>Уникає загальних формулювань. Викладає матеріал логічно та послідовно, вживає мовні засоби відповідно до норм сучасної української літературної мови.</p>
<p>достатній рівень 19-22 б.</p>	<p>Якщо відповідь здобувача вищої освіти відповідає тим самим вимогам, що й для високого рівня, але здобувач допускає 1-2 помилки, 1-2 недоліки в послідовності викладу матеріалу та мовному оформленні висловлювання.</p>
<p>середній рівень 14-18 б.</p>	<p>Якщо здобувач вищої освіти виявляє знання й розуміння теорію мови, але викладає матеріал неповно та допускає неточності у визначенні понять; не вміє досить глибоко й доказово обґрунтовувати судження; викладає матеріал непослідовно й допускає помилки в мовному оформленні викладу.</p>
<p>початковий рівень менше ніж 12 б.</p>	<p>Якщо здобувач вищої освіти виявляє незнання більшої частини вивченого матеріалу, не володіє термінологією курсу, допускає помилки у формулюванні понять, які спотворюють їх зміст, хаотично виконує мовний аналіз, допускає суттєві помилки в мовному оформленні викладу. У роботі наявні ознаки академічної недобросовісності.</p>

Здобувачі, які мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, не будуть допущені до екзамену. Вони складатимуть його після ліквідації академічної заборгованості за результатами поточного контролю.

Ліквідація академічної заборгованості за результатами семестрового контролю дозволяється до початку наступного семестру в час, визначений графіком ліквідації академічної заборгованості, та допускається не більше двох разів з навчальної дисципліни: один раз викладачеві, другий – комісії, яка створюється за розпорядженням директора навчально-наукового інституту української філології та журналістики.

Якщо здобувач ліквідує академічну заборгованість на засіданні комісії, яка створюється за розпорядженням директора навчально-наукового інституту, його відповідь оцінюється за 100-бальною шкалою без урахування результатів поточної успішності.

В умовах застосування дистанційних технологій навчання організація поточного і семестрового контролю відбувається відповідно до «Порядку організації поточного та семестрового контролю із застосуванням дистанційних технологій навчання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (зі змінами)» (<https://drive.google.com/file/d/15qM6nANtv0Zx0Yz4Hzc8DZNgnAiLzz/vi>ew).

Зарахування результатів неформальної / інформальної освіти регулюється «Порядком визнання результатів навчання здобувачів вищої освіти, отриманих шляхом здобуття неформальної / інформальної освіти в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка» (<https://cutt.ly/LODbDIL>).

Підсумковий рейтинг з кредитного модуля (дисципліни)

Рейтингова оцінка з кредитного модуля	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою
90-100 і більше	A (відмінно)	відмінно
82-89	B (дуже добре)	добре
75-81	C (добре)	
67-74	D (задовільно)	задовільно
60-66	E (достатньо)	
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)	незадовільно
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)	

Перескладання рейтингових оцінок (від 60 і більше балів) з метою їх підвищення дозволяється лише у виняткових випадках за погодженням з директором навчально-наукового інституту та з дозволу ректора університету.

Рейтингова оцінка у балах знань, умінь і навичок здобувача на навчальних заняттях з навчального (змістового) модуля обчислюється після проведення цих занять та ліквідації поточної заборгованості, пов'язаної з пропусками занять, невідповідністю або недостатньою підготовленістю до них.

11. Інструменти, обладнання та програмне забезпечення, використання яких передбачає навчальна дисципліна (за потребою).

Вивчення курсу не потребує спеціального матеріально-технічного та/або інформаційного забезпечення, однак можливе використання проєктора й ноутбука / персонального комп'ютера для створення презентацій у форматі MS Power Point або інших. Передбачається застосування об'єктно-модульного динамічного середовища навчання MOODLE, системи відеозв'язку МЕЕТ.

12. Рекомендована література.

Основна

1. Вступ до мовознавства: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. І.О. Голубовської. Київ: ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
2. Кійко Ю.Є., Агапій А.П., Мельник Ю.Й. Вступ до мовознавства: практикум. Чернівці: Чернівецький ун-т, 2021. 176 с.
3. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: підручник 3-є вид., стер. Київ: Академія, 2014. 368 с.

Додаткова

1. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови. Київ, 2009. 192 с.
2. Бацевич Ф. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2008. 240 с.
3. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: Короткий нарис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2006. 143 с.
4. Бережняк В.М. Лекції зі вступу до мовознавства в таблицях: навчально-методичний посібник. Ніжин, 2001. 52 с.
5. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. Київ: АртЕк, 1996. 224 с.

6. Вусик Г. Вступ до мовознавства: навч. посіб. Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня, 2010. 358 с.
7. Донець Л.С., Мацько Л.І. Вступ до мовознавства: практикум. Київ: Вища школа, 1989. 245 с.
8. Дороз В.Ф. Українська мова в діалозі культур. Київ: Ленвіт, 2010. 320 с.
9. Дорошенко С.І. Загальне мовознавство: навч. посібник. Київ: Центр навч. л-ри, 2006. 283 с.
10. Дубічинський В.В. Основи загального та прикладного мовознавства: навч. посіб. Харків: Мадрид, 2016. 220 с.
11. Зеленько А.С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень. Аспекти, методи, прийоми та процедури вивчення мови: посібник. 2-е вид., перероб. Луганськ: Альма-матер, 2002. 283 с.
12. Кириченко Г.С. Нариси загального мовознавства: навч. посібник: у 2 ч. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2008. Ч. I: Мова, її будова та функції в суспільстві. 2008. 168 с.
13. Краснобаєва-Чорна Ж. Фраземіка та фраземографія в сучасній лінгвопарадигмі: підручник для студентів філол. ф-тів вищих навчальних закладів / [за ред. А.П. Загнітка]. Вінниця, 2018. 200 с.
14. Марчук Л.М., Попович А.С., Сологуб Н.М. Вступ до мовознавства: навч. посібник. Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2007. 144 с.
15. Марчук Л. Види самостійної роботи на заняттях зі вступу до мовознавства. *Психолого-педагогічне забезпечення особистісного розвитку майбутнього фахівця з вищою освітою*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (26 червня 2013 р., Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. С. 118-125.
16. Петровська С.С. Вступ до мовознавства : навч.-метод. комплекс: для студ. ф-ту інозем. філології. У 3-х ч. [4-е вид., випр. і доп.] Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2016. Ч. 1. 155 с.
17. Безгодова Н.С. Практикум зі вступу до мовознавства : навчально-методичний посібник для студентів філологічних. спеціальностей закладів вищої освіти. Старобільськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2021. 129 с.
18. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник Полтава: Довкілля, 2008. 712 с.
19. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2000. 752 с.

Рекомендовані джерела інформації

1. Вступ до мовознавства. Програма курсу, система орієнтирів для самостійної роботи, навчальні практичні завдання: посібник для студентів / укладач О.В. Остапченко. Київ, 2008. 72 с. URL:

http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/17882/1/O_Ostapchenko_Vstup_do_movoznavstva_HI.PDF.

2. Дрогомирецький П.П., Пена Т.І. Вступ до мовознавства : навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Фоліант. 2015. 102 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/2200.pdf>
3. Вступ до мовознавства: навч. посібн. для студентів першого курсу (напрямок підготовки 6.020303 «Філологія», спеціальність «Переклад») та загальноосвітніх навчальних закладів (курси за вибором для учнів профільних класів філологічного напрямку) / автор-упорядник Д.І. Терехова. Київ; Полтава: Полтавський літератор, 2012. 224 с. URL: <https://studfile.net/preview/5115987/>
4. Баркасі В.В., Каленюк С.О., Коваленко О.В. Словник лінгвістичних термінів для студентів філологічних факультетів /за ред. С.О. Каленюк. Миколаїв, 2017. 192 с. URL: <http://dspace.mdu.edu.ua/jspui/handle/123456789/328>.
5. Мовна особистість в освітньому просторі: монографія / за заг. ред. І.Д. Пасічника; редкол. О.А. Вісич, Х.М. Карповець, З.В. Столяр. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. 270 с. URL: <https://cutt.ly/zlh0Qbt>.
6. Юрійчук Н. Сучасні підходи до формування мовної особистості учнів ЗЗСО. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2022. №200. С. 166-171. URL: <https://cutt.ly/aG64Qqr>.

<http://www.mova.info/> – Лінгвістичний портал

<http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm> – Енциклопедія «Українська мова»

<http://ukrainskamova.com/> – Офіційний сайт української мови

http://ukrainskamova.com/index/morfologija_i_pravopis/0-8 – Морфологія і правопис української мови

<http://javot.net/mova/orf.htm> – Довідник з української мови

<http://sum.in.ua/> – Академічний тлумачний словник української мови

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ. САМОСТІЙНА РОБОТА

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №1

Тема: Мова і мислення

Мета: визначити психофізичні зв'язки мови і мислення і співвідношення між мовою і мисленням.

План

1. Проблема співвідношення мови і мислення.
2. Внутрішнє мовлення і мислення.
3. Роль мови у процесі пізнання.

Попередня підготовка

1. **Опрацювати літературу.**
2. **Виконати практичне завдання:**
 - виконати вправу 4 за посібником: Донець Л.С, Мацько Л.І. Вступ до мовознавства: Практикум. Київ, 1989. С. 14-15.

Аудиторна робота

1. **Організаційний момент.**
2. **Опитування студентів за питаннями:**
 - Що таке мислення?
 - Розкрити суть зв'язку мови і мислення.
 - З'ясувати абстрактні форми мислення: поняття, судження, умовивід. У чому специфіка відображення реальної дійсності у формах понять, суджень, умовиводів?
 - Які мовні одиниці втілюють у собі поняття, судження, умови води?

- Пояснити висновок, що свідомість людини (а отже, насамперед, мислення) є основною умовою знакової природи мовного механізму.
- Чому і як мислення виступає основним знаряддям розвитку системи лексичних і граматичних значень?
- Як і чому саме мислення виступає стосовно мови засобом відбору мовних одиниць з метою побудови мови та реалізації мовлення?

3. Виконання вправ і завдань.

1. Вказати мовні особливості внутрішнього мовлення героїв у поданих художніх текстах.

1. Лежав при відчиненім вікні, і зорі заглядали йому в душу. Пригадав собі, як колись дитиною малою питався в мами, що таке зорі? А мати казала йому: «Зорі— це душі померлих людей. Як така душа стане перед господом Богом, ціла біла і ясна, як сніг, то пан Біг питається її: «Яке маєш бажання».

«Ніякого – відповідає душа, – лиш тужу за своїми».

«За своїми?»

«За тими, що залишилися на світі».

І погладить Бог душу по схиленій голові і каже: «Дам тобі свічку таку ясну, що тисячі літ світить. Як настане вечір погідний, то вийдеш з нею на небо і будеш дивитися в долину, до своїх. Вона тобі всю дорогу від неба аж <)о землі освітить».

І виходять душі зі своїми свічками і дивляться на нас. Бачать усе. І як ми за вечерею сидимо, і як балакаємо з собою, як хрестиками уставки до сорочок вишиваємо і як читаємо гарні книжки. І коли ми в мирі і гаразді говоримо з собою, коли ми добрим словом згадуємо про них, то вони тішаться, і свічки дрижать у їх руках. А як ми не по правді живемо на божому світі і коли забули про них, то свічки вилітають їм із рук. О, бачиш, як полетіла одна, і друга, і третя, о!..»

Лежав при відчиненім вікні, і зорі заглядали йому в душу (Б. Лепкий).

2. Тепер, коли кругом руїни й вітер,

Я припадаю знов до Твоїх ніг, –

*Прости, прости, – молю, невтішний митар,
Прости, що я останній печеніг.
Прости, що я не син, не син Тобі ще.
Бо й ти не мати, бранко степова!
З твоїх степів летять птахи зловіщі,
А я творю зневажливі слова (Є. Маланюк).*

*3. Супутник: струмок на камінні; до моря смуток відносить.
Зостанеться радість, що он – дерево. Непорушне, чисте,
мирне. Ну й що, якби сказали тобі:*

*–... в кризу ввійшло, бач, не той квіт на тобі, як торік; зелена
туніка інша. Якби сказали:*

– Вернись до торішнього!

*– Навіщо? я не можу; призначено: вічно оновлюйся. Витерпи мороз,
потім обцвітися цвітом незцвітаним! Гориш.; зелене – екстатичне. 1 га-
разд. Щебетучі галузку хитнуть, виголошуючи сонцю: «радуйся!»*

*Ти, дерево – шепіт над поемою, що переливається через
каміння. Думаю в серці моєму:*

– Спасибі! Образом своїм втішаєш душу в турботному світі.

*Поживемо в мирі, коло сонця- господаря доброго... Бувай здорове! (Ва-
силь Барка).*

2. Прокоментувати висловлення О.О. Потебні: «Мова відноситься до всіх інших засобів прогресу, як перше й основне».

4. Перевірка практичних завдань.

5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №2

Тема: Походження мови та її історичний розвиток.

Мета: з'ясувати різницю між проблемою походження мови, людського мовлення і питанням утворення окремих мов.

План

1. Виникнення мовлення і виникнення окремих мов.
2. Погляди античних філософів Геракліта Ефеського, Демокріта, Платона, Арістотеля та ін. на походження мови.
3. Суть теорій звуконаслідування, вигуків, жестів.
4. Розвиток літературної мови як історичної категорії.

Попередня підготовка

1. **Опрацювати літературу.**
2. **Виконати практичне завдання:**
 - виконати вправи 356-360, 363 за посібником: Доленко М.Т. Вступ до мовознавства: Збірник вправ завдань і вправ. Київ, 1975.

Аудиторна робота

1. **Організаційний момент.**
2. **Бесіда за питаннями плану практичного заняття.**
3. **Самостійна робота**
 - скласти тези до питань «Поняття національної мови. Основні ознаки нації»; «Поняття літературної мови. Мовні норми»;
 - дати тлумачення термінів «субстрат», «суперстрат», «адстрат».
4. **Перевірка практичних завдань.**
5. **Підбиття підсумків заняття.**

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №3

Тема: Класифікація мов світу.

Мета: Дати характеристику генеалогічній класифікації мов світу.

План

1. Поняття «живих» і «мертвих» мов. Місце та роль однієї з т.зв. «мертвих» мов серед інших мов сучасності.
2. Основні принципи класифікації мов світу.
3. Критерії побудови генеалогічної класифікації мов світу.
4. Порівняльно-історичний метод як основа генеалогічного дослідження мов.
5. Взаємозв'язок між територіальною спільністю мов та їх генетичною спорідненістю.

Попередня підготовка

1. **Опрацювати літературу**
2. **Виконати практичне завдання:**
 - виконати вправи 362, 364, 365 за посібником: Доленко М.Т. Вступ до мовознавства: Збірник вправ завдань і вправ. Київ, 1975. С. 140-150.

Аудиторна робота

1. **Організаційний момент.**
2. **Обговорення теоретичних питань плану практичного заняття.**
3. **Проведення бесіди за питаннями:**
 - Поясніть, як варто розуміти термін «спорідненість» щодо мов? Мотивуйте відповідь, аналізуючи тексти Тараса Шевченка українською та польською мовами:

Тексти для аналізу

1. Думи мої, думи мої,

Лихо мені з вами!

Нащо стали на папері

*Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?.. (Тарас Шевченко).*

*2. Dumki moje, dumki moje,
Smutny los mój z wami...
Czemu mkniiecie po papierze
Równymi rzędami?..
Czemu wicher was nie rozwiął
Po stepie w perzynę?
Czemu boleść nie zadrała
Jak własną dziecinę?.. (Taras Szewczenko)*

- Які з мов (полабська, скіфська, гальська, пруська, санскрит, давньогрецька, латинська, старослов'янська, готська) стали мертвими писемними, а які – не мали писемності?
- У яких країнах поширена англійська мова? Де ця мова виконує функцію державної? Назвіть мови однієї з нею групи.
- У яких країнах поширена німецька мова? Де ця мова функціонує як державна? Назвіть мови однієї з нею групи.
- Назвіть мови, найпоширеніші у кожній частині світу. Визначте, до якої сім'ї та групи мов вони належать.

4. Виконання завдань:

1. Розподіліть наведені нижче мови на сім'ї та групи відповідно до генеалогічної класифікації мов (випишіть їх у колонки за сім'ями). Значте, які з них є державними мовами і де:

- а) санскрит, абхазька, баскська, українська, туркменська, італійська, ірландська, угорська, аварська, чуваська, тамильська, ескимоська, майя, калмикська, марійська, фінська, порту гальська, пруська, датська, польська, киргизька, бенгалі, в'єтнамська, маорі, румунська, курдська;
- б) таджицька, ідиш, тохарська, албанська, половецька, чукотська, мегрельська, англійська, персидська, татарська, узбецька, іспанська, чеська, вірменська;

в) кетська, арабська, португальська, турецька, німецька, албанська, карельська, шотландська, китайська, словацька, англійська, вірменська, македонська.

2. Розподіліть на групи такі індоєвропейські мови: англійська, румунська, ісландська, чеська, французька, іспанська, латинська, шотландська, німецька, вірменська, ірландська, готська, шведська, польська.

3. Вкажіть, у чому полягає суттєва різниця між ізолюючими та афіккуючими мовами?

Порівняти приклади:

Кит.: хао жень (добра людина), сию хао (робити добро), дано хао (стара дружба), жень хао во (людина любить мене);

гунжень = работа + человек (робітник); шанжень = торговля + человек (торгівельник); цюньжень = военное дело + человек (військовий).

Азерб.: ат (кінь), атлар (коні), атда (на коні), атларда (на конях).

Турецьк.: ev (дім), ev-ler (удома), ev-ler-in (твій дім), ev-ler-in-de (у твоєму домі).

Укр: сестра читає лист подрузі; сестра читає лист подруги; сестрі читає лист подруга.

4. Проаналізуйте матеріали в наведеній нижче таблиці та вкажіть, як виявляється звукова відповідність у індоєвропейських мовах.

Індоєвр. корінь	Давньо-інд.	Слов.	Грецька	Латинська	Готська
*esti (він є)	asti	есть	esti	est	ist
*dek'm(десять)	dasa	десять	deka	decern	taihum
*bhero (я беру)	bharami	беру	phero	fero	baira
*nebhos(небо)	nabhas	небо	nephos	nebula	
*krd (серце)	hrd	сердце	kardia	cord	hairto
*kmtom (сто)	satam	сьто	he-katon	centum	hund
*gwiwos (жив)	jivas	жив	bios	vivus	qius
*bhrata (брат)	bhrata	брат	bhrater	frater	bropar
*dv (два)	d(u)va	дъва	dyo	duo	twai

5. Перевірка практичних завдань.

6. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №4

Тема: Письмо та писемність.

Мета: розкрити значення писемності для історії розвитку людства

План

1. Основні етапи розвитку письма. Графічне письмо. Етапи його розвитку.
2. Піктографія: переваги та недоліки. Піктографія в сучасному світі.
3. Ідеографічне письмо.
4. Алфавіт та його види. Шляхи розвитку основних алфавітів світу.
5. Поняття орфографії. Її принципи.
6. Поняття транскрипції та транслітерації. Діакритичний знак.

Попередня підготовка

1. **Опрацювати літературу.**
2. **Виконати практичні завдання:**

Порівняйте два записи та зробіть висновок про особливості ідеографічного та фонографічного письма:

1. $(a + b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$.

2. А плюс бе в квадраті дорівнює а в квадраті, плюс подвоєний добуток а на бе, плюс бе в квадраті.

Аудиторна робота

1. **Організаційний момент.**
2. **Бесіда за питаннями:**
 - Назвіть основні етапи розвитку письма?
 - Назвіть переваги і недоліки піктографії?
 - Які сучасні мови використовують ідеографію як основний вид письма?
 - Окресліть суть основних принципів орфографії.
 - У чому різниця між транскрипцією і транслітерацією?
3. **Виконання вправ і завдань.**

1. Скільки різних букв і звуків у таких словах? Зазначте однакові звуки, записані різними буквами. Укажіть різні звуки, що передають однакові букви.

М'ята, зшитий, дід, нянька, урюк, молоко, п'єса.

Cock, image, quick, scissors, sentence.

2. Чому одне і те ж англійське ім'я пишеться в українській мові по-різному: Вільям і Уільям; Гарріс і Харріс; Уолт і Волт? Які правила закріплені в «Українському правописі» 2019 року?

4. Перевірка практичних завдань.

5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №5

Тема: Будова апарату мовлення.

Мета: визначити властивості будови мовного апарату.

План

1. Поняття трьох аспектів звуків мови. Основні поняття акустики та їх застосування в мовленні.
2. Будова мовного апарату.
3. Активні і пасивні органи мовлення.
4. Поняття артикуляційної бази.

Попередня підготовка

1. Опрацювати літературу.

2. Виконати практичні завдання:

1. Опишіть, роботою яких органів мовлення різняться звуки [п – б – м]; [р – л – т]; [ш – ж – р].
2. Виконайте вправи 39, 40 за збірником Доленко М.Т. Вступ до мовознавства: Збірник вправ завдань і вправ. Київ, 1975.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент.

2. Опитування студентів за питаннями:

- Проаналізуйте основні аспекти звуків мови. У чому відмінність?
- Опишіть будову мовного апарату.
- Схарактеризуйте активні і пасивні органи мовлення.
- Розкрийте суть артикуляційної бази.

3. Виконання вправ і завдань.

1. Визначити голосні звуки, утворені таким чином:

- а) голосові зв'язки вібрують, губи витягнуті вперед, передня частина спинки язика високо піднята до твердого піднебіння;
- б) голосові зв'язки вібрують, губи нейтральні, кінчик язика впирається в нижні зуби, рот широко відкритий.

2. Опишіть екскурсію, витримку та рекурсію звуків: [б, м, ч, р, л, т]. У чому полягає різниця артикуляції «т» в українській мові та «t» в англійській мові.

4. Перевірка практичних завдань.

5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №6

Тема: Класифікація голосних і приголосних звуків.

Мета: вивчити найбільш типові акустичні й артикуляційні ознаки голосних і приголосних звуків.

План

1. Принципи класифікації голосних звуків.
2. Принципи класифікації приголосних звуків: за участю голосу і шуму; місцем творення; способом творення; ступенем палаталізації.
3. Характеристика нескладових голосних, довгих голосних і приголосних.

Попередня підготовка

1. **Опрацювати літературу.**
2. **Виконати практичне завдання:**
 - виконати вправи 3, 8, 22 за збірником: Донець Л.С., Мацько Л.І. Вступ до мовознавства: Практикум. Київ, 1989.

Аудиторна робота

1. **Організаційний момент.**
2. **Обговорення теоретичних питань плану практичного заняття.**
3. **Виконання вправ і завдань:**

У поданому реченні схарактеризуйте голосні звуки за схемою:

І все ж яка незбагненна сила схована у нашому генетичному корені... (С. Майданські).

1. Слово.
2. Голосний звук.
3. Нагололений/ненаголошений
4. Ряд.
5. Піднесення.
6. Лабіалізований/нелабіалізований.

2. Схарактеризуйте приголосні звуки в наведеному нижче реченні за схемою:

Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість
(М. Коцюбинський).

1. Слово.
2. Приголосний звук.
3. Характеристика звука за способом творення.
4. Характеристика звука за місцем творення.
5. Схарактеризуйте приголосні звуки в словах іноземної мови, яку Ви вивчаєте:

Англ.: *Wkere, food, shop.*

Нім.: *Erde, Spiel, ich.*

4. **Перевірка практичних завдань.**
5. **Підбиття підсумків заняття.**

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №7

Тема: Звукові зміни.

Мета: навчити студентів розрізняти фонетичні та нефонетичні звукові зміни й умови цих змін.

План

1. Фонетичні та нефонетичні звукові зміни (зміни за аналогією).
2. Фонетичні умови зміни звуків:
 - а) загальні фонетичні умови (наголошеність чи ненаголошеність складу, позиційні звукові зміни);
 - б) комбінаторні звукові зміни (асиміляція, акомодация, дисиміляція).
3. Інші звукові зміни: гаплогія, дієреза, епентеза, протеза, метатеза, субституція, гіперизми.
4. Спонтанні звукові зміни.
5. Поняття звукового закону.

Попередня підготовка

1. **Опрацювати літературу.**
2. **Виконати практичне завдання:**
 - виконати вправи 21, 23, 28 за посібником: Доленко М. Т. Вступ до мовознавства: Збірник завдань і вправ. Київ, 1975. С. 57-61.

Аудиторна робота

1. **Організаційний момент.**
2. **Обговорення теоретичних питань плану практичного заняття.**
3. **Виконання вправ і завдань:**
 1. Визначте звукові зміни в словах.
в укр. мові: *приніши, вогкий, боротьба, просьба, знання, книжка; лицар /з рицар /, діал. ко/а/лідор /з коридор / хто /з кьто/, діал. прахтика /з практика/; березіль /із березозоль /; пізно /із поздьно /, чесний /із честъный /; діал. радіво /замість радіо /, какава /замість какао /; діал.*

гулиця, Тумань; Хома, Пилип /пор. рос. Фома, Филипп /, діал. хвабрика, хвізика.

2. Визначте і схарактеризуйте явища кількісної та якісної редукції в словах української мови:

вишня – вишенька – вишневий – вишняк; тихо – тихий -тихіше – тихесенько – тихоня.

3. Відзначте спільне та відмінне у фонетичному складі відповідних слів різних слов'янських мов. До яких змін відносять ці явища? Аргументуйте свою думку.

Укр.	Рос.	Серб.
<i>Долоня</i>	<i>ладонь</i>	<i>длан</i>
<i>Весло</i>	<i>весло</i>	<i>весло</i>
<i>Солодко</i>	<i>сладко</i>	<i>слатко</i>
<i>Бджола</i>	<i>пчела</i>	<i>пчела</i>
<i>Хто</i>	<i>кто</i>	<i>ко</i>

4. Перевірка практичних завдань.

5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №8

Тема: Лексична система мови.

Мета: навчити виділяти з тексту слова з прямим і переносним значенням; з'ясувати відмінність між омонімією та полісемією; визначити шляхи семантичних змін слів.

План

1. Принципи вживання слів у прямому і переносному значенні: перенесення значень за схожістю, суміжністю, функцією; розширення і звуження значень слів.
2. Омоніми та їх типи, розмежування понять «полісемія» і «омонімія».
3. Синоніми та їх типи. Евфемізми.
4. Антоніми.
5. Стилістичні шари лексики.

Попередня підготовка

1. **Опрацювати літературу.**
2. **Виконати практичні завдання:**
 - виконати вправи 175, 176 (ч. 2), 178 (нім. або англ.) за посібником: Доленко М.Т. Вступ до мовознавства: Збірник завдань і вправ. Київ, 1975. С. 82-83;
 - скласти невеличку казку (можна у віршовій формі), використавши і витлумачивши пароніми.

Аудиторна робота

1. **Організаційний момент.**
2. **Обговорення теоретичних питань плану практичного заняття.**
3. **Виконання вправ та завдань:**
 1. Виконайте вправи за посібником: Донець Л.С., Мацько Л.І. Вступ до мовознавства: Практикум. Київ, 1989. Впр. 6, 7 (С. 119), 4 (С. 123).
 2. Визначте, чи є наведені слова омонімами? Мотивуйте свою відповідь:

Англ. Pen – «перо», «ручка з пером», «невеликий загін для тварин», «самка лебедя», «в'язниця», «півострів».

Нім. All – старий, all – всесвіт.

3. *Запишіть* синонімічні ряди білоруської мови. Зазначте, які, на вашу думку, синоніми є семантичними, а які – стилістичними.

Адзенне, адзежа, вопратка, адзетак, апранаха.

Іней, шэрань, намаразь, мароз.

Свавольнік, гарэза, гарзнік, распуснік, дураслівец, дуронік, жэужык.

Доктор, урач, медык, лекар.

Туземец, тубылец, абарыген, аутахтон.

4. Перевірка практичних завдань.

5. Підбиття підсумків заняття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №9

Тема: Фразеологія.

Мета: опанувати класифікацію фразеологізмів, уміти виокремлювати структурно-граматичні типи фразеологічних одиниць.

План

1. Об'єкт і завдання фразеології як лінгвістичної дисципліни.
2. Поняття фразеологічної одиниці.
3. Класифікація фразеологізмів.
4. Структурно-граматичні типи фразеологічних одиниць.
5. Прислів'я, приказки, крилаті вирази як об'єкти фразеології.
6. Джерела української фразеології.

Попередня підготовка

1. Опрацювати літературу

2. Виконати практичні завдання:

а) Випишіть фразеологізми з тексту і зазначте групу кожного за способом вираження значення (зрощення, єдність чи сполучення).

1. *Чимало літ перевернулось, води чимало утекло (Т. Шевченко).*
2. *Мрія про волю зникла, як мильна бульбашка (В. Гжицький).*
3. *Ні, вона мене не проведе, наскрізь бачу, що воно за цяця.*
4. *Диво дивнее сталося з Йосипом: то бувало нікому на світі не вступить, не послухає нікого, а то хоч у вухо бгай.*
5. *Не було їй спочинку ні вдень ні вночі (З тв. Панаса Мирного).*
6. *Еге, вже сонечко височенько підбилося, а в мене ще й ріски в роті не було.*
7. *А зайвий розум не завжди бува в пригоді людині (З тв. М. Кропивницького).*
8. *Та звісно, як у степу... Вода на вагу золота (О. Гончар).*
9. *В здоровому тілі здорова душа, та часто буває не варта гроша.*
10. *Мати любила його без пам'яті, тряслась над ним і у всім волила його волю (З тв. І. Франка).*
11. *Серед загального сіро-зеленого кольору землі і полів радісно веселили око яскраво-червоні, сині й жовті фарби (Ю. Смолич).*
12. *Він недавно з одної халепки викрутився, то коли б у другу не попав (Леся Українка).*

- б) Визначте відтінки у значенні фразеологічних синонімів: *співати дифірамби; курити фіміам; співати хвалу; підносити до небес; носитися, як дурень зі ступою.*
- в) підготуйте презентацію на тему: «Спостереження над використанням фразеологізмів у мові преси».

Аудиторна робота

- 1. Організаційний момент.**
- 2. Опитування студентів за питаннями плану практичного заняття.**
- 3. Виконання вправ і завдань:**
 1. Визначте джерела походження фразеологізмів. Поясніть їх значення.

Показувати пазурі; гедзь напав; одного поля ягода; міцний горішок; птаха високого польоту; ставати дибки; робити великі очі.
 2. Дберіть фразеологізми-синоніми із значенням «багато», «бути несамотійним, залежним», «щось (хтось) зайве».
- 4. Перевірка практичних завдань.**
- 5. Підбиття підсумків заняття.**

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №10

Тема: Лексикографія.

Мета: ознайомитися з різними типами словників; навчитися опрацювати словникові статті.

План

1. Енциклопедичні й філологічні словники.
2. Тлумачні й перекладні словники.
3. Діалектні, історичні, етимологічні, термінологічні, орфографічні словники. Словники наголосів, іншомовних слів, синонімів, антонімів, фразеологізмів.
4. Поняття словникової статті.
5. Відомості з історії української лексикографії. Сучасна лексикографія.

Попередня підготовка

1. **Опрацювати літературу**
2. **Виконати практичні завдання:**

1. На основі аналізу кількох словникових статей, керуючись запропонованою схемою, дайте характеристику словникам (3 на вибір): тлумачному словнику української мови в 11 томах, Словнику омонімів української мови, Словнику паронімів української мови, Словник синонімів української мови у 2-х томах, Короткому словнику перифраз, Фразеологічному словнику української мови (у 2-х томах).

Схема аналізу словника

1. Коли і ким укладено словник. 2. Мета і завдання словника. 3. Обсяг і будова. 4. Лексичний склад словника. 5. Словникова стаття: зміст і композиція. 6. Список умовних скорочень, їх мотивація, принципи обумовленості. 7. Прийоми тлумачення слів. 8. Джерела ілюстративного матеріалу.

2. Зіставте тлумачення слів: *камінь, копа, мережа, нагорода, торба, хлопець* у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка та 11-томному «Словнику української мови».

Аудиторна робота

- 1. Організаційний момент.**
- 2. Опитування студентів за питаннями плану.**
- 3. Виконання практичного завдання:** дайте письмову характеристику словникам різних типів на вибір – орфографічному, тлумачному, словнику іншомовних слів, перекладному, історичному, етимологічному, словнику мови письменника, діалектологічному, синонімічному, словнику власних імен.
- 4. Перевірка практичних завдань.**
- 5. Підбиття підсумків заняття.**

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 11

Тема: Словотвір.

Мета: ознайомити студентів з термінами словотвору та навчити їх виконувати словотвірний аналіз слова.

План

1. Предмет і основні поняття дериватології.
2. Дериватема, дериват, алодериват; твірна основа (вільна і зв'язана, повна і усічена); ступені твірних основ; словотвірний тип, словотвірна модель.
3. Способи словотворення.

Попередня підготовка

1. **Опрацювати літературу.**
2. **Виконати практичне завдання:**
 - виконати вправи 9, 12 за посібником: Донець Л.С., Мацько Л.І. Вступ до мовознавства: Практикум. Київ, 1989. С. 143-146.

Аудиторна робота

1. **Організаційний момент.**
2. **Обговорення теоретичних питань плану практичного заняття.**
3. **Виконання вправ і завдань:**
 1. Визначте спосіб творення поданих слів: *безкозирка, пролісок, розхворітися, по-братськи, по-новому.*
 2. У підкреслених словах знайти словотворчі та формотворчі афікси: *Талого снігу платочки сивенькі, дощик дрібненький. холодний вітрець... (Леся Українка).*
На крила впала райдужна краплинь (А. Малишко).
 3. Наведені нижче слова поділити на дві групи – слова з похідною непохідною основою. Схарактеризувати їх.
З'являтися, правий, представник, обличчя, міць, мислення, пуск, випускати, зразок, зразковий, зворот, полювання мисливець, метал, металіст, кохання, закохатися закоханий, комір, комірчик, комірець.

4. Виконайте вправи 300, 303, 304, 305, 306 за посібником Доленко М.Т. Вступ до мовознавства: Збірник завдань і вправ. Київ, 1975. С. 117-129.

4. **Перевірка практичних завдань.**
5. **Підбиття підсумків заняття.**

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 12

Тема: Морфемна будова слова.

Мета: з'ясувати основні поняття морфеміки і принципи членування слів на морфеми; навчити визначати явища перерозкладу та аналогії в морфемному складі слів.

План

1. Поняття морфеми. Морфема, морф, аломорфи.
2. Кореневі та афіксальні морфеми.
3. Принципи членування слів на морфеми.
4. Морфеми словотворчі та формотворчі.
5. Продуктивні та непродуктивні, регулярні й нерегулярні афікси.
6. Явища опрощення (спрощення), перерозкладу, аналогії морфемному складі слів у процесі історичного розвитку мови.

Попередня підготовка

1. Опрацювати літературу

2. Виконати практичне завдання:

- виконати вправи 291-296 за посібником: Доленко М.Л. Вступ до мовознавства: Збірник завдань і вправ. Київ, 1975. С. 124-125.

Аудиторна робота

1. Організаційний момент.

2. Опитування студентів за питаннями плану практичного заняття.

3. Дискусія. Ознайомитися з думками відомих вчених про морфему. Виділити основні положення.

4. Виконання завдань і вправ:

1. Зробити аналіз морфемної будови слів: *нашарування, уславлений, багатючі.*

2. Виділіть кореневі алоформи і з'ясувати причини їх звукових відмінностей: *день, дня, денний; вечір, увечері, звечора; бік, збоку, бічний; масний, масло.*

3. Виділіть префіксальні алоформи, з'ясувати умови чергувань, появи звуків:

Підійти, підтримати, підозрювати, підігрів, підогрів; відозва, відійти, відскочити, від'їхати; розбити, розіслати; сказати, зробити, списати, сфотографувати; довчити, дібраний, дізнатися, діймати, дотримувати; надбити, надіслати, надпити, надійти.

4. Виділіть суфіксальні аломорфи, з'ясувати причини звукових відмінностей: *людство, студентство, запорізький, калмицький, коритце.*

5. Дискусія. Чи погоджуєтеся Ви з наведеним поділом слів на морфеми, запропоновані І.Т. Ясенком та Л.М. Полюгою. Аргументуйте свою думку.

За/здр/ий заздр/ий

коз/ац/тв/о козац/тв/о

по/міч поміч

смі/х смі/х

сироват/к/а сир/ов/ат/к/а

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 13

Тема: Граматичні значення та засоби вираження їх у різних мовах.

Мета: з'ясувати розмежування лексичних і граматичних значень у повнозначних словах, навчити зіставляти засоби вираження значень в українській та іншій мовах.

План

1. Граматичне значення слова у його зіставленні з лексичним.
2. Особливості граматичної абстракції порівняно з лексичною.
3. Засоби вираження граматичних значень: синтетичні (флексія, префікси, суфікси, аглютинація), службові слова (прийменники, сполучники, сполучні слова, частки), інші засоби (внутрішня флексія, порядок слів, наголос, інтонація, суплеція, редуплікація).

Попередня підготовка

1. **Опрацювати літературу**
2. **Виконати практичне завдання:**
 - виконати вправи 247-249 за посібником: Доленко М. Т. Вступ до мовознавства: Збірник завдань і вправ. – К., 1975. С. 110-115.

Аудиторна робота

1. **Організаційний момент.**
2. **Проведення бесіди за теоретичними питаннями плану практичного заняття.**
3. **Виконання вправ і завдань:**
 1. Виконайте вправи 250-252 за збірником: Доленко М.Т. Вступ до мовознавства: Збірник вправ і завдань. Київ, 1975.
 2. Визначте граматичні значення числа і форми їх вираження. Зверніть увагу на те, які відтінки лексико-семантичного значення пов'язані з окремими формами однини і множини:

Проса покошено.

Спустіло тихе поле.

*Холодні дні з високою блакиттю.
Не повернуть минулого ніколи:
Воно пройшло -
і вже здається миттю! (М. Рильський).*

- 4. Перевірка практичних завдань.**
- 5. Підбиття підсумків заняття.**

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №14

Тема: Принципи виділення частин мови в українській мові.

Мета: з'ясувати особливості частиномовного поділу в українській мові, окреслити поняття морфеми, розмежувати принципи частиномовного поділу.

План

1. Предмет морфології. Ознаки морфологічного слова.
2. Морфологічні одиниці: мінімальна морфологічна одиниця (морфема) і морфологічна одиниця-конструкція (або морфологічне слово, частина мови), проміжні морфологічні одиниці – слова-морфеми (прийменники, сполучники, частки, зв'язки).
3. Частиномовний поділ в українській мові. Академічний і традиційний частиномовний поділ: частиномовні слова й нечастиномовні слова-морфеми, повнозначні (самостійні) й неповнозначні (службові) частини мови.
4. Проблема кваліфікування нечастиномовних слів.

Попередня підготовка

1. **Опрацювати літературу.**
2. **Виконати практичне завдання:**

1. Які слова в наведених реченнях мають граматичне й лексичне значення? З'ясуйте ці значення.

Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову (Л. Костенко).

Кожному мила своя сторона (Г. Сковорода).

Вітчизна – ось і альфа і омега! (Д. Павличко).

2. Назвіть способи й засоби вираження граматичних значень слова, схарактеризуйте в кожному окремому випадку.

Побудував – побудував би, зимИ – зИми, долоні – в долоні, ломити – зламати, мудрий – мудріший, прилітати – прилетіти, скликАти – скликати, ми – нас, доцільний – більш доцільний, співає – хай співає, читати – прочитати.

Успіх супроводжує настрої. Настрої супроводжує успіх.

3. З поданих речень випишіть приклади синтетичних та аналітичних граматичних форм змінних слів. Назвіть, які граматичні значення вони виражають.

*Погляньте в степ душі моєї –
Там сонце серця в світ сія,
В ріці життя цвітуть лілеї
І пахне Таврія моя.*

*Ота, що струнами колосся
Від ніжних дотиків вітрів
Дзвеніла арфою...*

Подосі

Бринять мелодії старі... (М. Тимошенко)

3. Які граматичні категорії можна виявити в результаті аналізу таких пар слів?

*Малювати – малюватися, думаю – думав – думатиму, поет – поети,
мій – мого – моєму, говорити – сказати, споруджуючи – спорудивши.*

4. Проаналізуйте текст за віднесеністю слів до частин мови: за загальним значенням (частиномовним), морфологічними ознаками й морфемною будовою, за синтаксичною роллю в реченні.

*Терпи, терпи – терпець тебе шліфує,
сталить твій дух – отожд терпи, терпи.*

*Ніхто тебе в недолі не врятує,
ніхто й не зіб'є з власної тропи.*

*На ній і стій, і стій, допоки скону,
допоки світу й сонця – стій і стій.*

*Хай шлях до раю, пекла чи полону -
тримайся далі розпачу й надій.*

*Торуй свій шлях, той, що твоїм назвався,
той, що обрав тебе, як побратим.*

*До нього змалку ти заповідався
сумним осердям, поглядом сумним. (В. Стус)*

5. Які слова в наведених уривках стоять поза прийнятою в школі класифікацією частин мови?

*Та шлях до правди торний і крутий,
І я, напевне, також пам'ятаю,
Що білий світ не тільки з доброти,
Що руки і руйнують, і стріляють. (Г. Чубач)
Жаль мені всіх літ юначих,
Жаль, що проминають,
Мов ті квіти весняні
Рано оцвітають. (В. Гартованець)*

Аудиторна робота

- 1. Організаційний момент.**
- 2. Проведення бесіди за теоретичними питаннями плану практичного заняття.**
- 3. Перевірка практичних завдань.**
- 4. Підбиття підсумків заняття.**

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №15

Тема: Синтаксис.

Мета: з'ясувати особливості синтаксичних зв'язків у словосполученні, актуального членування речення.

План

1. Типи синтаксичних зв'язків у словосполученні.
2. Речення та судження. Основні риси речення. Класифікація речень за метою висловлення.
3. Структурно-граматичний поділ речення: члени речення. Актуальне членування речення. Структурні типи речень.
4. Прагматика речення.
5. Текст і дискурс.

Попередня підготовка

1. **Опрацювати літературу**
2. **Виконати практичне завдання:**

1. Розподіліть подані словосполучення: а) за структурними типами; б) за семантичними типами:

рідна домівка; дехто в сірому; місячна ніч; займатись спортом; прогулянка верхом; жінка з дитиною; навчатись у школі; один із них; скоротити вдвоє; право на відпочинок; сліпий від ярості; колона демонстрантів; плакати від радості; зимовий вечір; відчинити двері; час вставати.

2. Подані словосполучення розбийте на 3 групи залежно від типу синтаксичних відношень між компонентами: а) узгодження; б) керування; в) прилягання. Вкажіть, якими засобами здійснюються в них ці зв'язки.

Укр.: *літній ранок, радість душі, завершити вчасно, підготовка до екзаменів, зроблено на совість, максимум уваги, зручно для всіх, кожен з нас, щасливий дитьми.*

Англ.: *depends on you; come here; Mary's brother; look at me; these books; go away; black table; a book cover; his answer; read a letter; nice of you; a running boy; bad manners; peak loudly.*

Лат.: patria nostra, incolae insularum, viam monstrare, patent portae, libenter legere, vive valeque, veni ad me, fortiter pugnare, mea culpa, puer miser, in errore perseverare, dura lex, terra Romanis, pallida mors, honeste vivere, liberos educare, divisa in partes, lupus in fabulis.

3. Подані словосполучення необхідно перетворити в речення, зберігаючи лексичну тотожність. Поясніть, яким чином Ви це зробили. Поясніть різницю в зіставляваних парах:

його приїзд; гарна погода; крик дитини; прибуття гостей; читання книги; вирішення проблеми.

4. Визначте головні та залежні слова у словосполученнях з керуванням як підрядним зв'язком. Вкажіть сильне та слабке керування.

Малюю картину, розмова про картину, йти до школи, зайти за книгами, йти з дітьми, йти до автобусної зупинки, перекладаю книги, сподіваюсь на успіх, лист брата, дівчина в окулярах.

Аудиторна робота

- 1. Організаційний момент.**
- 2. Проведення бесіди за теоретичними питаннями плану практичного заняття.**
- 3. Виконання вправ і завдань:**

1. Визначте головне та залежне слово в наступних слово сполученнях.

Старанно навчатися, прийшов подивитись, йшли під руку, дуже добрий, здібний мислити, читання уголос, їхати повільніше.

2. Розчленуйте поданий нижче текст на синтагми. Виділіть словосполучення. Зверніть увагу на випадки збігу синтагм і словосполучень. Обґрунтуйте різницю між синтагмами і словосполученнями.

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь схожі для мене на круглі кобзи, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, припорошене жовтим пилом, проросле пелюстками, – світиться їй золотіє, щось промовляє своєю широкою, невгасаючою усмішкою.

На кожному крилі городу росли кущі барвінку. Здавалось, що він і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким та лагідним, то барвінок зацвітав, зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо.

І як молоде зітхання землі, як рожевий подих ранку, стоять на тонких підсвічниках тремтячі маки. Десь у зеленій, бурхливій гущі городу, або на окремій грядці, або під смарагдовою латкою буряків вони попідставляли свої рум'яні чашечки, складені з пелюсток, шпарким променям, ловлять їх, хочуть націдити по вінця, – та хитнеться одна пелюстка, гойднеться друга, і вже розтеклося, вилилося сонячне тепло, і вже знову треба стати непорушне, обережно підставляти рум'яні чашечки, чекати – налле сонце свого тепла чи не налле. (Є. Гуцало).

3. Перекладіть наступні речення рідною мовою. Порівняйте структуру відповідних речень рідної та іноземної мов (з англ. чи нім.)

Англ. 1. *It's been raining since the morning.* 2. *The machine is moved by electricity.* 3. *What a cold winter it was!* 4. *It was about ten o'clock when they finished.* 5. *A fearful cry was heard in the distance.* 6. *How far is it to the railway station?* 7. *My hat was blown into the river.* 8. *He was shown the way to the station.* 9. *It is a long way to the lake.* 10. *it is all over with the poor child.* 11. *I was told the news at once.* 12. *It was dark and gloomy in the empty hall.* 13. *This man is much spoken of.*

Нім. 1. *Es dämmert.* 2. *Im Nebenzimmer wird gelacht.* 3. *In diesem Augenblick wurde applaudiert.* 4. *Es wird bald Sommer.* 5. *Das Kraftwerk wird durch Wasser in Bewegung gesetzt.* 6. *Es friert mich.* 7. *Es wurde ihm nicht geholfen.* 8. *Man studiert in unserem Institut viele Fremdsprachen.* 9. *Meine Augen sind trocken, aber es weint in mir.* 10. *1781gründete man in Leipzig das berühmte Gewandhaus.* 11. *Sonnabends tanzt man in den Klubhäusern.* 12. *Es wird sonntags nicht gearbeitet.* 13. *Es regnet.*

4. Проаналізуйте приклади і выпишіть окремо двоскладні та односкладні речення.

1. Один з останніх його рейсів був винятковим. 2. Сіяли всю ніч. 3. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. 4. Дорога. Ранок. Тиша. Довгий яр, весь білою черемхою залитий. 5. У травні стихло навкруги, і встала знову хата. 6. Так, це була вона, його земля, про неї він співав і нею марив. 7. Мене любили, я любив – і це найбільше в світі щастя.

5. Визначіть типи складних речень. З'ясуйте будову складних речень, передайте її графічно.

1. Біля присілка білояра пшениця була молода і вища, а горді соняшники стояли, як слов'янські вої, – щитами на схід. 2. Над тихим світом леліла-курилася зоряна імла, за татарським бродом на болотах бродив долинний туманець, і в ньому по груди паслися селянські вироблені коні, що пахли оранкою, туманом і молодого м'ятою. 3. На блясі нестерпно, як постріли, залопотіла перша дріб граду, але скоро він ущух, бо хмара подумала, подумала собі щось та й понесла свої торби стороною, і в них стали вмирати громовиці. 4. У луговій криничці, над якою верба тримає молодий вінець, купаються зорі, а місяць ще не забрів до них. 5. За конюшиною білою повинню стояли гречки, над ними в удовиній самотині сумувала груша дичка, а біля неї перепілка розпачливим голосом скликала своїх діток, яких порозгублювала на зжатому полі. Таке життя; то мати розгублює дітей, то діти залишаються без матері. 6. Стояла тиха, ласкава година, коли вже віястий липень поскладав сіно в копиці і думав собі про те, що з неділі треба складати в полукіпки жито. (М. Стельмах)

Аудиторна робота

- 1. Організаційний момент.**
- 2. Проведення бесіди за теоретичними питаннями плану практичного заняття.**
- 3. Перевірка практичних завдань.**
- 4. Підбиття підсумків заняття.**

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

І. ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ ТЕСТУ

1. Де була написана перша мовознавча праця “Граматика” Паніні:

- а) у Давній Індії;
- б) у Давній Греції;
- в) у Давньому Єгипті.

2. Який метод складається з чотирьох методик:

- а) описовий;
- б) структурний;
- в) зіставний;
- г) порівняльно-історичний.

3. Яка мовна одиниця є повноцінним знаком:

- а) фонема;
- б) морфема;
- в) лексема;
- г) речення.

4. Дослідження мови в часі, в її історичному розвитку – це:

- а) ахронія;
- б) синхронія;
- в) діахронія.

5. Які мови досліджує зіставний метод на відміну від порівняльно-історичного:

- а) споріднені;
- б) неспоріднені;
- в) споріднені та неспоріднені;
- г) штучні.

6. Який рівень мови є найнижчим:

- а) морфологічний;
- б) лексико-семантичний;
- в) фонологічний;
- г) синтаксичний.

7. З якою наукою мовознавство утворює філологію:

- а) з літературознавством;
- б) з філософією;
- в) з етнографією;
- г) з соціологією.

8. Узагальнене й абстрактне відображення мозком людини явищ дійсності в поняттях, судженнях й умовиводах – це:

- а) уява;
- б) світогляд;
- в) мислення;
- г) сприйняття.

9. Яка мовна одиниця має лише план вираження:

- а) фонема;
- б) морфема;
- в) речення;
- г) лексема.

10. Відкриття законів, за якими розвивалися споріднені мови в минулому, – це мета:

- а) порівняльно-історичного методу;
- б) зіставного методу;
- в) описового методу;
- г) структурного методу.

11. Низьке піднесення, задній ряд – це звук:

- а) [i];
- б) [o];
- в) [y];
- г) [a].

12. Зімкнені приголосні, вимова яких закінчується щільною фазою, це:

- а) африкати;
- б) фрикативні;
- в) зімкнено-прохідні;
- г) аспірати.

13. Два голосних, які утворюють один склад, що забезпечує їх фонетичну цілісність, називаються:

- а) фразою;
- б) складом;
- в) монофтонгом;
- г) дифтонгом.

14. Ознаки фонем, за якими розрізняють значення слів чи морфем, називаються:

- а) інтегральними;
- б) диференційними.

15. Який фонетичний процес не належить до комбінаторних:

- а) протеза;
- б) дисиміляція;
- в) епентеза;
- г) дієреза.

16. Історично закріплена співвіднесеність слова з певним явищем дійсності – це:

- а) граматичне значення;
- б) лексичне значення;
- в) конотативне значення;
- г) стилістичне значення.

17. Значення слова, яке безпосередньо називає явище дійсності, називається:

- а) прямим;
- б) вільним;
- в) переносним.

18. Слова, які пишуться однаково, а вимовляються по-різному, називаються:

- а) омофонами;
- б) омографами;
- в) омоформами.

19. Форми, в яких граматичне значення виражене в межах слова, тобто лексичне й граматичне значення об'єднані в одній формі, називаються:

- а) аналітичними;
- б) синтетичними.

20. До синтетичних способів вираження граматичних значень належить:

- а) інтонація;
- б) спосіб службових слів;
- в) редуплікація;
- г) спосіб порядку слів.

**II. ЧИ МОЖНА ПОДАНІ СЛОВА ВІДНЕСТИ ДО ОМОНІМІВ?
АРГУМЕНТУЙТЕ СВОЮ ВІДПОВІДЬ. ЯКІ ОМОНІМІЧНІ ЯВИЩА
ІЛЮСТРУЮТЬ ЦІ ПРИКЛАДИ?**

Літній – літній, Місяць – місяць, поза – поза, мати – мати, три – три, приклад – приклад, Любов – любов.

**III. ЗАПИШІТЬ СЛОВА ФОНЕТИЧНОЮ ТРАНСКРИПЦІЄЮ,
ОХАРАКТЕРИЗУЙТЕ ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ В НИХ.**

Укр.: Вітчизна, молотьба, казка, око – вічі.

Англ.: man – men, hands.

ДОДАТКИ

Додаток А. СХЕМИ. ТАБЛИЦІ

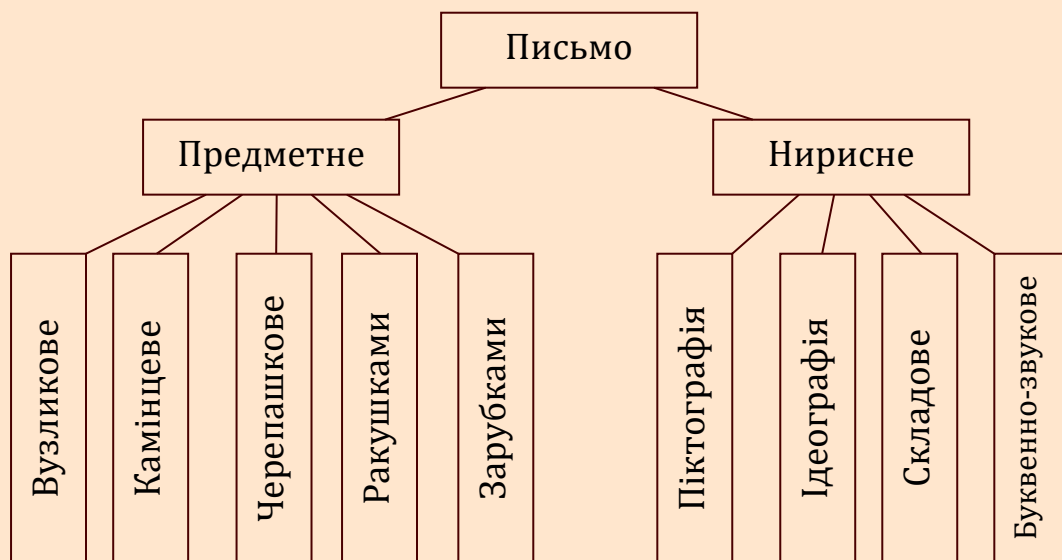
Структура мови

Системи мови / частини її будови	Розділи мовознавства
1. Звуковий лад Окремі змісторозрізнявальні звуки цієї мови та їхні можливі поєднання (монофтонги, дифтонги, поліфтонги, склади)	Фонетика – опис звукового складу і фонологія – використання звукового складу
2. Форми зміни слів: флексія – відмінювання і діє відмінювання (у мовах флективної будови), форми творення слів (у мовах з формальним словотворенням з лексичною деривацією).	Грамматика Морфологія
3. Правила сполучуваності слів, творення висловлювань і речень, правила поєднання висловлювань у складі речень і правила поєднування речень.	Синтаксис
4. Словниковий склад мови, окремі слова і стійкі словосполучення. Формування (стратифікація) лексики. Змістові (семантичні) зв'язки слів.	Лексикологія Описова (дескриптивна). Історична (етимологічна) – встановлення походження слів, їхньої етимології. Фразеологія – наука про словосполучення. Семасіологія – наука про значення слів. Лексикографія – теоретичні засади укладання словників.

(Див.: Білецький А.О. Про мову і мовознавство. Київ: АртЕК, 1997. С. 17).

Таблиця «Функції мови»

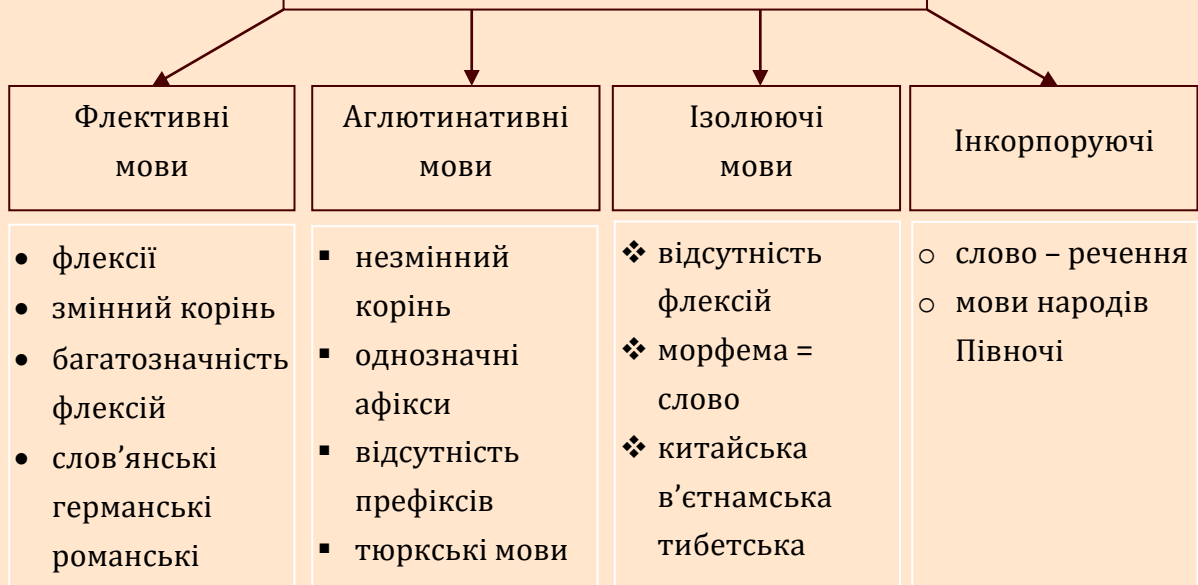
КОМУНІКАТИВНА (СПІЛКУВАННЯ)	за допомогою мови люди обмінюються думками, діляться досвідом, висловлюють свою волю, бажання, почуття
ПІЗНАВАЛЬНА (КОГНІТИВНА)	світ людина пізнає не стільки власним досвідом, скільки через мову, бо в ній накопичено досвід попередніх поколінь, узагальнено знання
КУЛЬТУРОНОСНА (КУМУЛЯТИВНА)	через мову люди засвоюють культуру рідного та інших народів, сприймають традиції, звичаї, фольклор, мистецтво
ЕКСПРЕСИВНА (ВИРАЖАЛЬНА)	за допомогою мови людина виражає свій неповторний внутрішній світ, здобутки інтелекту, почуття та емоції
ЕСТЕТИЧНА	мова – джерело естетичної насолоди, вона допомагає сприймати світ через призму прекрасного, це основа розвитку різних видів мистецтва, мова фіксує естетичні смаки й уподобання людей



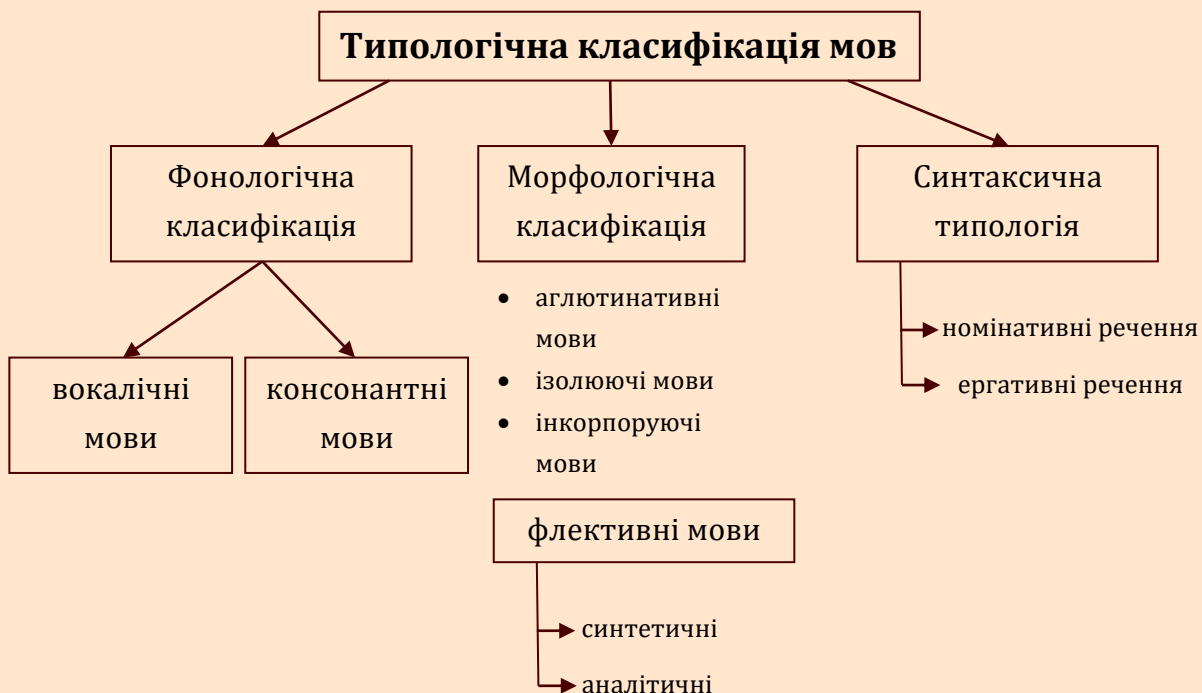
Класифікація мов світу

Класифікація	Критерії	Групування мов	Розділ мовознавства
Генеалогічна	Спорідненість мов	Сім'я, група, підгрупа	Порівняльно-історичне мовознавство
Типологія	Структура слова	Флективні Аглютинативні Ізольюючі Інкорпоруючі	Типологічне мовознавство
Ареальна	Граматичні подібності за територіальною близькістю	Мовні союзи	Ареальна лінгвістика
Соціолінгвістична	Поширення у світі	Повноетнічні Позатериторіальні	Соціолінгвістика

Морфологічна класифікація мов



Перелік найпоширеніших мов світу



1. Китайська (рідна для 1213 млн. осіб).

Найпоширеніша мова в світі є офіційною в Китаї, Тайвані та Сингапурі. На китайській складені 4.5% вебсайтів мережі Інтернет. У китайській мові 10 діалектичних груп, причому, діалекти так різняться між собою, що жителям різних районів Китаю часом неможливо зрозуміти один одного.

2. Англійська (рідна для 560 млн. осіб).

Отож, англійська – одна з найпоширеніших мов світу визнана офіційною в 59 країнах. Англійською складені майже 57% вебсайтів у всесвітній павутині. Цікаво, що близько 70% слів у мові – запозичені.

3. Іспанська (рідна для 329 млн. осіб).

Мова є офіційною в Іспанії, багатьох країнах Латинської Америки і Екваторіальній Гвінеї. Близько 4.5% вебсайтів в мережі інтернет використовують іспанську мову.

4. Арабська (рідна для 221 млн. осіб).

Мова має статус офіційної в Єгипті, Ізраїлі, Алжирі, Іраку, Лівії, Лівані, Кувейті, Йорданії, Ємені, Марокко, Сирії, Тунісі, Судані, Саудівській Аравії, Сомалі, Сенегалі та багатьох інших країнах.

5. Хінді (рідна для 182 млн. осіб).

Ця древня мова є найпоширенішою на території Індії і закріплена у конституції країни в якості офіційної нарівні з 20 іншими мовами.

6. Бенгальська (рідна для 181 млн. осіб).

Індоевропейська мова, що зародилася в X-XII століттях, є офіційною в республіці Бангладеш і широко використовується на території Індії.

7. Португальська (рідна для 178 млн. осіб).

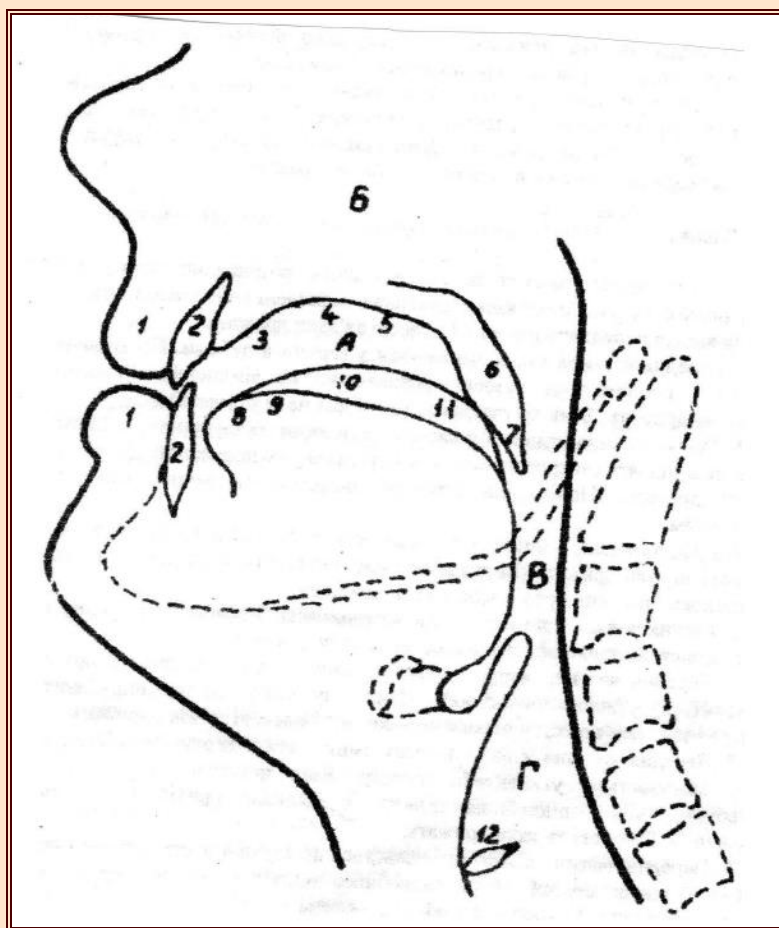
Поширенню рідної для населення маленької Португалії мови сприяла колонізація. Португальська – друга за популярністю мов в Латинській Америці. Вона є офіційною і в ряді країн Африки, наприклад, у Мозамбіку та Анголі.

8. Японська (рідна для 122 млн. осіб).

Незважаючи на те, що японська є офіційною мов лише для однієї держави, вона використовується народностями 25 різних країн Азії. Значення японської мови збільшує і той факт, що Японія – четверта в світі держава за обсягом ВВП.

9. Німецька (рідна для 90.3 млн. осіб).

Мова є офіційною в Німеччині, Швейцарії, Австрії, Ліхтенштейні, Люксембурзі та Бельгії. Німецька – друга за популярністю мов в мережі інтернет – на ній оформлено 6.5% вебсайтів.



Будова мовного апарату (за Н.І. Тоцькою)

Класифікація голосних

Ряд \ Піднесення	Передній		Середній		Задній	
	Нелабіал.	Лабіал.	Нелабіал.	Лабіал.	Нелабіал.	Лабіал.
Високе	і и (укр.)	й (нім., фр.)	ы (рос.)	ї (швед.)	ы (казах.)	у
Середнє	е	ö (нім., фр.)	э: э (англ.)		л	о
Низьке	æ (англ.)		а (рос.)		а (укр.) α: (англ.)	э (англ.)

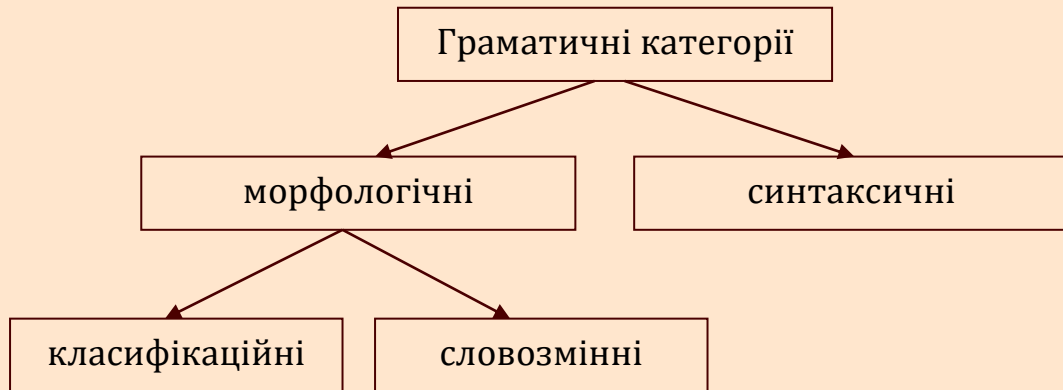


Класифікація приголосних

Співвідношення голосу і шуму		Місце творення		губні		язикові						увулярні	глоткові (фарингальні)	горганні (ларингальні)	
				губно-губні	губно-зубні	передньоязикові				середньоязикові	задньоязикові				
						міжзубні	зубні	альвеолярні	піднебінні		середньопід-небінні				задньопід-небінні
шумні	дзвінкі	щілинні (фрикативні)	w англ.	в, в'	ð англ.	з, з'	ʒ англ.	ж, ж'	j нім.	ʝ нім.	ç нім.	ʁ тюрк.	ɣ укр.		
	глухі			ф, ф'		с, с'	ʃ англ.	ш, ш'	ch [ç] ich-Laut нім.	x'	x		h нім.	h англ.	
	дзвінкі	проривні	б, б'			д, д'	d англ.			г' укр.	г укр.				
	глухі		п, п'			т, т'	t англ.			к'	к				
	дзвінкі	африкати				дз, дз'		дж, дж'							
	глухі		р, f нім.			ц, ц'		ч, ч'							
сонорні	зімкнено- прохідні	носові	м, м'			н, н'	n англ.		п' франц	п тюрк.	ŋ нім. англ.				
		бокові				л, л'	l англ.								
		дрижачі				р, р'						г франц.			
		щілинні							j укр. рос.						

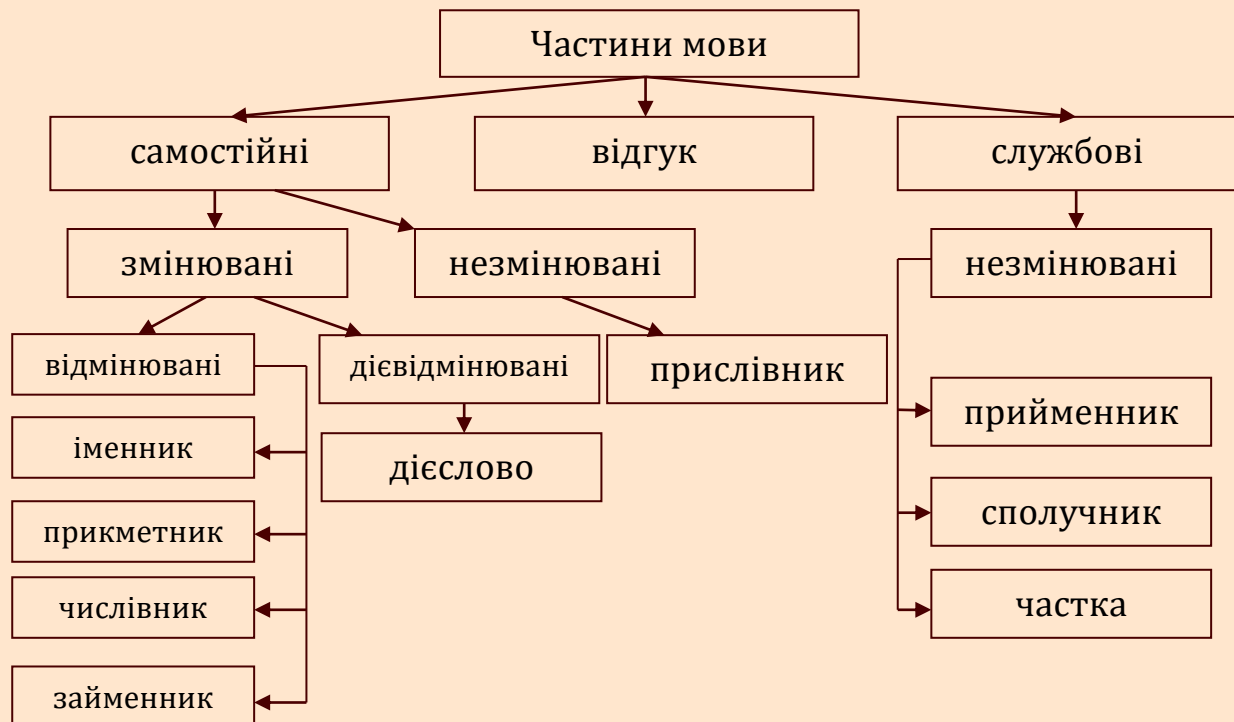
(Див Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ: Академія, 2000. С. 111, 118)

Класифікація граматичних категорій



(Див.: Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ: Академія, 2000. С. 97).

Схема частин мови української мови



(Див.: Литвин І. В., Литвин С. І. Українська мова в таблицях. Київ: Експрес-об'ява, 1998. С. 16)

Додаток Б

САМОСТІЙНА РОБОТА. ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №1

1. Прочитайте цитати про мову. Прокоментуйте.

– Мова – це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова – це ще й музика, мелодика, фарби, буття, сучасна, художня, інтелектуальна і мисленнева діяльність народу. *Олесь Гончар*

– Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я... І поки живе мова – житиме й народ, яко національність... От чому мова завжди має таку велику вагу в національному рухові, от чому ставлять її на перше почесне місце серед головних наших питань. *Іван Огієнко*

– Мова відзначає Гумбольдт, – це творіння народу, але одночасно вона є продуктом творчості окремих осіб, бо кожного разу вона відтворюється, живе, змінюється тільки в устах окремих індивідів.

– Мова – найважливіший національний ідентифікатор, завдяки якому кожна нація вирізняється з-поміж інших, усвідомлюючи себе самодостатнім та самочинним суб'єктом історії.

2. Яку з функцій мови витлумачує кожне з наведених нижче речень? Як пов'язані мова та мовлення?

Кожна мова – то унікальне знаряддя пізнання світу (В. Радчук).

1. Мова – це не тільки символ розуміння, вона витворюється в певній культурі, певній традиції. І поки живе мова – житиме й народ, яко національність... *(І. Огієнко).*
2. Мова – це засіб переносити ідеї з мого до твого мозку, не вдаючись до хірургії *(М. Амідон).*

3. Людина має схильність спілкуватися з собі подібними, тому що в такому стані більше почуває себе людиною (І. Кант).
4. Неповторно звучить мелодія рідного слова. Але це не тільки предивні звуки, це й найтонші відтінки думок і переживань, адресовані нащадкам (З журналу).
5. Мова виражає і передає не лише думки, а й почуття, волю людей, а також стани свідомості, які називають естетичними переживаннями (З підручника).

3. Заповніть пропуски на місці крапок у клітинках таблиці. Усно обґрунтуйте кожен відмінність між поняттями мова і мовлення.

Відмінні риси мови і мовлення

МОВА	МОВЛЕННЯ
1. Явище абстрактне	1. Явище _____
2. Явище _____, _____	2. Явище психічне, індивідуальне
3. Відносно стабільна	3. _____
4. Має ієрархічну організацію	4. Має ...
5. Між одиницями парадигматичні зв'язки	5. Між одиницями _____ зв'язки

4. Спробуйте пофантазувати. Зобразіть схематично мову як кількаповерховий будинок. Скільки поверхів матиме така споруда? Які мовні одиниці розмістяться на поверхах?

5. Напишіть казку, оповідання (можна й у віршованій формі) «З чого складається мова?» для учнів, а ваш малюнок хай стане ілюстрацією до тексту.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №2

Тестові завдання.

1. Правильним є твердження:

- а) мова і мислення тотожні, мова є формою мислення;
- б) мислення не залежить від мови, здійснюється в інших формах;
- в) мова і мислення пов'язані діалектичним зв'язком, мова – інструмент мислення.

2. Оберіть правильний варіант продовження речення: Загально-народна мова...

- а) охоплює територіальні діалекти, жаргони, професійні та просторічні елементи, літературну мову;
- б) це літературна мова;
- в) не включає в себе літературну мову.

3. Одиницями мови є:

- а) фонема, морфема, слово, речення;
- б) звук, буква, слово, речення;
- в) звук, слово, словосполучення.

4. Пізнання людиною світу, досвіду попередніх поколінь забезпечує така функція мови:

- а) комунікативна;
- б) пізнавальна (гносеологічна);
- в) експресивна.

5. Номінативну функцію в мові виконує:

- а) фонема;
- б) слово;
- в) речення.

6. Кельтські елементи в англійській мові – це:

- а) адстрат;
- б) суперстрат;
- в) субстрат.

7. З історичного погляду:

- а) мовлення є первинним, а мова вторинна;
- б) мова передує мовленню;
- в) мова і мовлення виникли одночасно.

8. Першим розмежував поняття «мова» і «мовлення»:

- а) Вільгельм фон Гумбольдт;
- б) Фердінанд де Соссюр;
- в) Олександр Потебня.

9. Територіальні діалекти мови – це:

- а) місцеві говори і говірки;
- б) професійні субмови, жаргони, сленг;
- в) просторіччя, суржик.

10. Вища форма вияву мови, відшліфована, унормована і багатофункціональна, – це:

- а) літературна мова;
- б) загальнонаціональна мова;
- в) мовлення.

11. Спільні ознаки, властиві всім або більшості мов світу, називаються:

- а) схрещення мов;
- б) екстралінгвістичні універсалиї;
- в) мовна конвергенція.

12. Загальнонаукові методологічні підходи до вивчення явищ, у тому числі й лінгвістичних:

- а) індукція і дедукція;
- б) синхронія і діахронія;
- в) конвергенція і дивергенція.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №3

1. «Мозковий штурм».

1. За якими критеріями визначаємо спорідненість мов?
2. На основі якого методу створена генеалогічна класифікація мов? (порівняльно-історичне мовознавство)
3. Назвіть учених, які заклали основи порівняльно-історичного мовознавства.
4. Яка мовна сім'я найчисельніша?
5. Розташуйте в градаційній послідовності поняття *підгрупа, сім'я, група*.
6. У яких країнах розповсюджені англійська та німецька мови? Де вони використовуються як державні мови?

2. Що таке аглютинація? Поясніть сутність процесів аглютинації на прикладах.

3. Проаналізуйте подані нижче приклади з української, чеської та сербської мов і вкажіть, які висновки можна зробити щодо особливостей відмінювання іменників.

Однина

Мова→ Відмінки↓	Українська	Чеська	Сербська
Називний	корова	kráva	kráva
Родовий	корови	krávy	kráve
Давальний	корові	krávě	krávi
Знахідний	корову	krávu	krávu
Орудний	коровою	krávou	krávom
Місцевий	(на) корові	(o) krávě	(o) krávi
Кличний	корово	krávo	krávo

Множина

Мова→ Відмінки↓	Українська	Чеська	Сербська
Називний	корови	krávy	крáве
Родовий	корів	kráv	крáва
Давальний	коровам	kravám	крáвама
Знахідний	корів	krávy	крáву
Орудний	коровами	kravami	крáвама
Місцевий	(на) коровах	(о) kravách	(о) крáвама

4. Встановіть на основі поданих прикладів з різних мов, до яких груп належать ці мови за типологічною класифікацією.

Китайська мова

Хочє – поїзд (хо – вогонь, чє – віз).

Цичє – автомобіль (ци – газ, чє – віз).

Шию – нафта (ши – камінь, ю – масло).

Хейжень – негр (хей – чорний, жень – людина).

Гунчан – завод (гун – робота, чан – підприємство).

Дічжу – поміщик (ді – земля, чжу – хазяїн).

Чандуань – довжина (чан – довгий, дуань – короткий).

Чжоує – доба (чжоу – день, е – ніч).

Шіцзи – грамотність (ші – знати, цзи – ієрогліфи).

Чжицзин – привітати (чжи – направити, цзин – повага).

Сецзи – писати (се – писати, цзи – ієрогліфи).

Урартська мова

Ku – itu- ni – накреслити – вони – його.

Kar – u – ali IV carru – Халдове військо перемогло чотирьох царів.

Ku – le – tu – ni – закинуть – вони – його.

Si – diš – u bi – побудував – (я) – його.

Чукотська мова

T – ы – k aa – имы – ркын – я вбиваю оленя.

Мова чинук

I-n-i-a-l-u-d-am – я прийшов, щоб віддати їй оце.

5. Проаналізуйте вміщені нижче приклади з української, німецької, англійської й латинської мов і вкажіть, які звукові відповідники в них спостерігаються.

Українсько-німецькі відповідники

Укр.: вісь, яблуко, робота, борода, береза, брат.

Нім.: Achse, Apfel, Arbeit, Bart, Birke, Bruder.

Укр.: три, яйце, полум'я, гусак, город.

Нім.: drei, Ei, Flamme, Gans, Garten.

Укр.: гість, гроб, любити, лежати, міць.

Нім.: Gast, Grab, lieben, Macht.

Укр.: тонкий, молоти, миша, море, ніч, ніс.

Нім.: dünn, mahlen, Maus, Meer, Nacht, Nase.

Укр.: сіяти, сі/м'я, сніг, свиня, сидіти.

Нім.: sane, Same, Schnee, Schwein, sitzen.

Укр.: син, стояти, дочка, хвиля, вовк.

Нім.: Sohn, stehen, Tochter, Welle, Wolf.

Українсько-латинські відповідники

Укр.: ягня, вісь, борода, серце, десять, дім.

Лат.: agnus, axis, barba, cor, decem, domus.

Укр.: два, біб, брат, дим, зерно, вогонь.

Лат.: duo, faba, frāter, fūmus, grānum, ignis.

Укр.: лівий, льон, море, місяць, мертвий, миша.

Лат.: laevus, līnum, mare, mensis, mortuus, mus.

Укр.: ніс, сніг, новий, ніч, око, вівця, сіль.

Лат.: nasus, nix, novus, nox, oculus, ovis, sal.

Укр.: сидіти, сі/м'я, сон, сестра, стояти, тонкий.

Лат.: sedeo, semen, sommus, soror, sto, tenius.

Укр.: вірний, ветхий, живий.

Лат.: verus, vetus, vivus.

Англійсько-німецькі відповідники

Англ.: father, think, three, foot, water, death.

Нім.: Vater, denken, drei, Fuß, Wasser, Tod.

Англ.: pour, drink, two, twelve, twenty.

Нім.: Tür, trinken, zwei, zehn, zwölf, zwanzig.

Англ.: to, tongue.

Нім.: zu, Zunge.

6. Розподіліть по групах і сім'ях відповідно до генеалогічної класифікації названі нижче мови.

- А) Грецька, бретонська, білоруська, македонська, литовська, кашубська, бенгалі, англійська, румунська, латгальська, ісландська, чеська, осетинська, санскрит, французька, талиська, молдавська, провансальська, російська, фризська, латиська, полабська, африкаанс, іспанська, латинська, хетська, шотландська, німецька, ретороманська, галльська, вірменська, ірландська, готська, шведська, польська, таджицька, словацька, циганська.*
- Б) Санскрит, абхазька, баскська, українська, туркменська, алтайська, італійська, ірландська, креольська, угорська, аварська, чуваська, тамільська, ескімоська, майя, калмикська, марійська, фінська, португальська, пруська, датська, польська, киргизька, бенгалі, в'єтнамська, маорі, циганська, молдавська, курдська.*
- В) Таджикицька, ідиш, тохарська, албанська, половецька, алеутська, чукотська, мегрельська, фінікійська, англійська, синдхі, перська, татарська, узбецька, скіфська, іспанська, мордовська, чеська, бретонська, вірменська, сванська, осетинська, болгарська, бурська, бурятська, тибетська, яванська, кашубська.*

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №4

1. Скільки видів графічного письма представлено в наведених нижче записах? Що це за види? Який із записів можна назвати піктографічним? У чому ви вбачаєте переваги й недоліки кожного із видів:

I, II, III; 1, 2, 3; один, два, три; one, two, three; eins, zwei, drei; un, deux, trois.

2. Із поданих нижче українських слів виділіть слова, в написанні котрих ви можете виявити дію:

- а) етимологічного принципу орфографії;
- б) морфологічного;
- в) умовно-символічного;
- г) традиційно-історичного;
- д) фонематичного;
- е) фонетичного.

Який принцип є провідним в українській орфографії? Подайте аргументовану відповідь.

Важкий, дешевий, холод, зал, мак, розпис, ніч, м'яч, бджола, весна, розходиться, компанія, сьогодні, цирк, шило, стіл, жити, м'ята, пора, Україна, гриб.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №5

1. Запишіть подані тексти фонетичною і фонематичною транскрипцією.

Варіант 1

*Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.
М. Рильський*

Варіант 2

*Як сяйво сонячне усій твоїй істоті,
як весни, що до їх тепла ти серцем звик.
З тобою він у снах і наяву з тобою,
ти разом з ним ростеш і змінюєшся з ним,
милуєшся його нетлінною красою,
бо він – твоє життя, твоя любов, твій дім.
В. Сосюра*

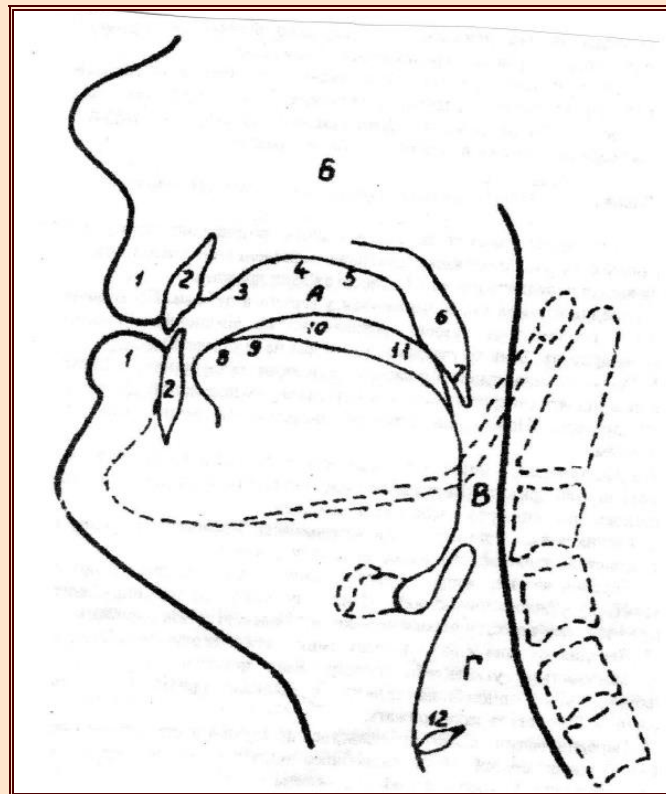
2. Лінгвістична задача. На підставі поданого фонематичного опису знайдіть фонемі і слова, утворювані ними під час сполучення в тій послідовності, яка вказується цифрами під час фонематичної характеристики:

Варіант 1. Слово з 5 фонем: 1) приголосна, проривна, задньоязична, глуха, тверда; 2) приголосна, сонорна, передньоязична, дрижача, тверда; 3) голосна, лабіалізована, заднього ряду, високого піднесення, наголошена; 4) приголосна-африкат, передньоязична, глуха, тверда; 5) голосна, нелабіалізована, заднього ряду, низького піднесення, ненаголошена.

Варіант 2. Слово з 5 фонем: 1) приголосна, фрикативна, гортанна, дзвінка, тверда; 2) приголосна, сонорна, передньоязична, дрижача, тверда; 3) голосна, лабіалізована, заднього ряду, середнього піднесення, наго-

лошена; 4) приголосна, фрикативна, передньоязична, глуха, шипляча; 5) голосна, нелабіалізована, переднього ряду, високого піднесення, ненаголошена.

3. Запишіть назви органів мовлення, позначених цифрами на поданому нижче малюнку.



4. Назвіть голосний звук, який має таку артикуляцію:

1. Голосові зв'язки дрижать. Задня частина язика високо піднята до м'якого піднебіння. Губи сильно заокруглені і витягнуті вперед.
2. Голосові зв'язки дрижать. Задня частина язика трохи піднята до м'якого піднебіння. Рот широко розкритий, губи не заокруглені.
3. Голосові зв'язки дрижать. Задня частина язика середньо піднята до піднебіння. Губи трохи заокруглені.
4. Голосові зв'язки дрижать. Язик середньо піднято до передньої частини піднебіння. Губи дещо розтягнені в обидва боки.
5. Голосові зв'язки дрижать. Язик піднято до передньої частини піднебіння трохи вище від середнього положення. Губи трохи розтягнута.
6. Голосові зв'язки дрижать. Язик сильно просунутий уперед і піднятий угору до твердого піднебіння. Губи нейтральні.

5. Назвіть приголосний звук, який має таку артикуляцію:

1. Кінчик язика прилягає до верхніх зубів, закриваючи дорогу для повітряного струменя; боки язика одночасно відхилені вниз і через отвори повітря вільно проходить назовні. Голосові зв'язки дрижать.
2. Передня частина язика змикається з верхніми зубами. Повітряний струмінь проривається назовні, розриваючи це зімкнення. Голосові зв'язки не дрижать. Язик до твердого піднебіння не піднімається.
3. Задня частина язика змикається з м'яким піднебінням. М'яке піднебіння підняте і закриває прохід повітря в носову порожнину. Голосові зв'язки дрижать. Повітряний струмінь розриває зімкнення язика із піднебінням.
4. Губи зімкнені, а потім їх розриває струмінь видихуваного повітря. Голосові зв'язки дрижать. М'яке піднебіння опускається, утворюючи для повітряного струменя прохід у носову порожнину.
5. Кінчик язика піднімається до верхніх ясен і дрижить. Передня і середня частини язика підняті. Голосові зв'язки дрижать.
6. Передня частина язика спочатку змикається з яснами, а потім відсувається, утворюючи щілину. Язик опущений. М'яке піднебіння підняте і закриває прохід у носову порожнину. Голосові зв'язки дрижать.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №6

Тестові завдання.

1. Анатомо-фізіологічний аспект дослідження мовного звука вивчає:

- а) особливості сприйняття звуків людиною;
- б) утворення звукових одиниць;
- в) головні функції звуків;
- г) фізичні характеристики звуків.

2. Процес утворення звуків мови, участь у якому беруть мовні органи, називається:

- а) рекурсія;
- б) артикуляція;
- в) перцепція;
- г) витримка.

3. Низьке піднесення, задній ряд – це звук:

- а) [i];
- б) [o];
- в) [y];
- г) [a].

4. Зімкнені приголосні, вимова яких закінчується щільною фазою, це:

- а) африкати;
- б) фрикативні;
- в) зімкнено-прохідні;
- г) аспірати.

5. Вимова звука зі збереженням такої координації органів мовлення, яка забезпечує потрібну якість вимови, називається:

- а) витримка;
- б) артикуляція;
- в) приступ;
- г) екскурсія.

6. Найважливішою для розрізнення звуків акустичною величиною, що створює специфіку звука, надає звукові притаманного лише йому забарвлення, є:

- а) тон;
- б) тривалість;
- в) тембр;
- г) сила звука.

7. Виділяють такі класифікаційні ознаки голосних:

- а) ряд, піднесення, лабіальність/ нелабіальність;
- б) ряд, піднесення, лабіалізованість/ нелабіалізованість;
- в) ряд, піднесення, місце творення голосу;
- г) ряд, піднесення, спосіб творення голосу.

8. Ряд голосних зумовлений:

- а) положенням нижньої щелепи;
- б) вертикальним рухом язика;
- в) рухом язика по діагоналі;
- г) горизонтальним рухом язика.

9. Повне зімкнення долається через утворення щілини при артикуляції:

- а) щілинних приголосних;
- б) зімкнено-прохідних приголосних;
- в) африкатів;
- г) фрикативних приголосних.

10. У позиції перед [і] пом'якшеними є такі українські приголосні:

- а) губні, шиплячі, зубні;
- б) губні, шиплячі, задньоязикові, середньоязикові;
- в) губні, шиплячі, задньоязикові, глотковий;
- г) губні, шиплячі, задньоязикові, вібранти.

11. Артикуляційні особливості приголосних полягають у тому, що при їх вимові:

- а) видихуваний струмінь повітря не натрапляє на будь-які перешкоди у ротовій порожнині; рівномірно напружений весь мовний апарат; інтенсивність і тиск повітряного струменя вищі, ніж при вимові голосних;
- б) видихуваний струмінь повітря натрапляє на певні перешкоди у ротовій чи носовій порожнині; рівномірно напружений весь мовний апарат; інтенсивність і тиск повітряного струменя вищі, ніж при вимові голосних;
- в) видихуваний струмінь повітря натрапляє на певні перешкоди у ротовій чи носовій порожнині; напруження зосереджене тільки у місці перешкоди; інтенсивність і тиск повітряного струменя вищі, ніж при вимові голосних;
- г) видихуваний струмінь повітря натрапляє на певні перешкоди у ротовій чи носовій порожнині; напруження зосереджене тільки у місці перешкоди; інтенсивність і тиск повітряного струменя нижчі, ніж при вимові голосних.

12. У якому рядку правильно названо пари «дзвінкий приголосний - глухий приголосний»?

- а) [б] - [п], [д] - [т], [з] - [с], [д^ж] - [ц], [ж] - [ш], [д^ж] - [ч], [г] - [к];
- б) [ж] - [ш], [д] - [т], [д^з] - [ц], [б] - [п], [з] - [с], [в] - [ф];
- в) [д^ж] - [ч], [з] - [с], [б] - [п], [ж] - [ш], [д] - [т], [д^з] - [ц];
- г) [з] - [с], [ж] - [ш], [д] - [т], [б] - [п], [д^ж] - [д^з], [ч] - [ц].

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №7

1. Подані в переліку слова поділіть на 4 групи:

1. Слова, які містять тільки головні вияви фонем.
2. Слова, які мають позиційні вияви фонем.
3. Слова, які мають комбінаторні вияви фонем.
4. Слова з позиційними і комбінаторними виявами фонем.

З р а з о к: 1. Хата, ліс...2. Дерево, синій... 3. Щирість, легко... 4. Веснянка, дослівний...

Весло, принесений, розширений, возкість, силоміць, вовк, вчителька, боїшся, обідній, легіт, розповідь, незчутися, дзвінок, язик, доріжка, приказка, листя, мовлений, вітчизна, творчість, торгівля, вощина, дівчина, міський, завтра, торішне, завітчати, листівка, гуля, просьба, передмістя, для.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №8

1. Скільки значень виділеного слова представлено в поданих прикладах? Дайте їм короткі визначення й опишіть, як вони пов'язані між собою.

1. В адресному **столі** мені дали адресу Петрова.
2. На обідньому **столі** розклали креслення й документи.
3. Хворому прописали дієтичний **стіл**.
4. Давайте переставимо письмовий **стіл** до вікна.
5. Який у вас сьогодні багатий **стіл**!
6. Якщо ви загубили сумку, зверніться до **столу** знахідок.

2. Вкажіть, у якому значенні, прямому чи переносному, вжиті виділені слова в словосполученнях.

Міцне здоров'я, **солодкий** цукор, **цвях** усієї програми, **повне** відро, пшеничне **зерно**, курний шлях, **Будинок** побуту, **рання** весна, **передати** книгу товаришеві, **набір** олівців, **влипнути** в історію, голубі **очі**, **глибокий** аналіз, **недалека** людина, **під час** сну, **буйний** норос, **розповідати байки**, вручити ювіляру **адрес**, **увійти** в роль, **жити** в селі.

3. З кожним словом наведених нижче синонімічних рядів складіть речення таким чином, щоб інші синоніми в ньому були недоречні.

- 1) друг, товариш, приятель, дружок;
- 2) робота, праця;
- 3) особа, персона, особистість;
- 4) особистий, індивідуальний, персональний.

4. До нижченаведених слів підберіть синоніми, антоніми, омоніми. Прокоментуйте характер парадигматичних відношень.

Худий, топити, здоровий, сильний, правда, відчиняти, робота, лайка, хвіст, курка.

5. Визначте тип відношень (переносу), що пов'язує два значення слова, а саме: йдеться про метафору (перенос за схожістю) чи про метонімію (перенос за суміжністю в просторі чи в часі). Для цього:

а) вкажіть початкове значення, б) визначте, який тип відношень – метафоричний чи метонімічний – пов'язує значення виділеного слова і обґрунтуйте своє рішення.

А.

1. У залі стояла мертва тиша.
2. У нього було зовсім мертво обличчя.

Б.

1. Вивчення мертвих мов дозволяє пізнати живі.
2. Він упав на землю й заснув мертвим сном.

В.

1. Вона звикла вірити людям на слово.
2. Від несподіванки він утратив дар слова.

Г.

1. Усе було обладнано за останнім словом техніки.
2. У заключному слові доповідач ще раз підкреслив важливість порушеного питання.

6. На основі яких рис схожості розвинулися такі метафори:

Пам'ять серця, пам'ять землі, світоч науки, срібний голос, світле майбутнє, оновлена земля, дві сторони однієї медалі, тіньова сторона.

7. Доберіть антоніми до різних значень наведених слів.

Грубий, густий, захист, справжній, низький, простий, свіжий, твердий, тихий, тонкий, фальшивий, ясно.

8. До поданих слів доберіть антоніми тією іноземною мовою, яку Ви вивчаєте. Складіть з цими словами речення.

Високо, вчора, глибоко, далеко, зручно, поспіхом, початок, світло, сильний, тепло, хоробрий.

9. Поясніть значення поданих омонімів та використайте їх у реченнях.

Укр.: акорд, акція, баба, багно, бак, банка, вандали, вид.

Англ.: key, club, watch, pupil, floor, yard, fast, miss, seal.

Нім.: Schild, Leib, Band, Mal, sprengen, Leiter, allein, Schlor, gefallen.

ат.: artus, commodum, labor, vulgo, sino, liber, pando, ventus, paro, tranquillo, verum.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №9

1. Доберіть по 5 прикладів до різних типів фразеологізмів. Вказівка щодо виконання: користуючись фразеологічними словниками, доберіть приклади та заповніть таблицю.

Фразеологічні зрощення	Фразеологічні єдності	Фразеологічні сполучення
<i>Пекти раків</i>	<i>Прикусити язика</i>	<i>Ласкаво просимо</i>

2. Розподіліть подані фразеологізми за класифікаційними групами:

пекти раків; вести за руку; брати до відома; байдики бити; розквасити ніс; зробити з мухи слона; прикусити язика; підсунути свиню.

3. Доберіть до поданих фразеологізмів відповідники іноземною мовою, яку ви вивчаєте, а також українські синонімічні вирази. Визначте тип фразеологізмів. Поясніть їх значення.

Дати драла _____

ні риба ні м'ясо _____

моя хата скраю _____

лє як з відра _____

випити гірку чашу _____

перейти Рубікон _____

4. Як потрібно правильно перекладати фразеологізми на іншу мову? Запишіть приклади фразеологізмів з української мови та доберіть відповідники з іноземних мов.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №10

1. Зробіть словотвірний аналіз слів.

1. Визначити, до якої частини мови належить слово.
2. Визначити твірне слово (із споріднених найближче).
3. Виділити в ньому твірну основу.
4. З'ясувати словотворчі засоби (афікси).
5. Визначити спосіб словотворення.
6. Проаналізувати фонетичні зміни при словотворенні (якщо відбулися).

Прекрасний, задовольняти, схопила, прибережний, сфотографувати, модний, приклеюватися.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №11

1. До формотворчих чи словотвірних слід віднести префікси в словах: *випити, поїсти, попити, з'їсти?*

2. Виділити морфеми в словах: *лісництво, наповнювати, напевно, смисловий, створювати, безпринципність, квазінаука, карусель, ефективний, лінгвістика, жартівник, продуктивний, супроводжувати, увійти, запліснявілий, спотворення, поласувати.*

3. Які слова мають нульове закінчення: *із, мій, низ, він, під, рак, так, той, читав?*

4. Згрупуйте слова за схожістю їх морфемного складу:

1) слова, що складаються лише з кореня; 2) слова, що складаються з кореня й закінчення; 3) слова, що складаються з префікса і кореня, і т. д.: *коротун, заметіль, мрійник, письменник, постіль, читач, коротуха.*

5. Які значення має префікс *пере-* в словах, вжитих у поданих реченнях-контекстах?

*Біля хліву лежала купа **перегорілого** гною (1).*

*Багаття із сухих стебел швидко **перегорало**, а чайник усе не хотів закипати (2).*

*Поступово горе **перегоріло** в ній (3).*

*Ведмедя прив'язали до дерева мотузкою, але він зміг **перегризти** її (4).*

*Собака **перегриз** усі кістки (5).*

*Зрідка хрусне гілка під ногами чи **перелетить** пістрявий дятел (6).*

*Солов'ї **перелітали** з місця на місце (7).*

6. Виділіть морфеми в словах: *двомовний, ненависний, звичний, рюкавиця, зосередити.*

7. Які слова мають нульове закінчення: *із, мій, низ, він, під, рак, так, той, читав?*

8. Згрупуйте слова за схожістю їх морфемного складу: 1) слова, що складаються лише з кореня; 2) слова, що складаються з кореня й закінчення; 3) слова, що складаються з префікса і кореня, і т. д.: *береза, комір вихід, двірник, дім, молочниця, пекар, поле, суддя, прасування, шиття.*

9. Які значення має префікс *пере-* в словах, вжитих у поданих реченнях-контекстах?

Біля хліву лежала купа перегорілого гною.

Багаття із сухих стебел швидко перегорало, а чайник усе не хотів закипати.

Поступово горе перегоріло в ній (З).

Ведмедя прив'язали до дерева мотузкою, але він зміг перегризти її.

Собака перегриз усі кістки.

Зрідка хрусне гілка під ногами чи перелетить пістрявий дятел.

Солов'ї перелітали з місця на місце.

10. Проаналізуйте наведені нижче приклади, знайдіть в них внутрішню флексію і вкажіть, які значення з її допомогою передаються.

Українська мова:

брати – забирати,

ходив – ходжу,

вітер – вітру.

Англійська мова:

find (знаходити) – found (знайшов),

give (давати) – gave (давав),

keep (берегти) – kept (беріг),

sing (співати) – sang (співав),

foot (нога) – feet (ноги).

Німецька мова:

Ich spreche (я говорю) – du sprichst (ти говориш) – er spricht (він говорить) – sprach (говорив) – gesprochen (той, що говорив).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №12

1. У поданих реченнях визначте граматичне значення кожного слова, укажіть, якими засобами ці значення передаються. У якій частині слів міститься переважно лексичне значення, а в яких – граматичне? Чи можна побудувати речення, використовуючи лише лексичне значення слова? В усіх мовах?

Нестора часто називають літописцем. Це так, він справді вів літопис. Але правильніше його називати письменником та істориком. І не просто першим професійним істориком України-Русі, а батьком усієї нашої історії.

(М. Слабошпицький «Батько української історії»).

2. Розгляньте подані приклади з української й тієї іноземної мови, яку ви вивчаєте. З'ясуйте, якими мовними засобами виражено граматичні значення у прикладах з кожної мови.

Укр.: *птах – пташка, пташеня; поле – у полі, на полях; ходити – виходити, виходив, виходжу; веселий – веселіший, най-веселіший.*

Англ.: *books, time – a time, foot – feet, take – took.*

Нім.: *ich spreche – du sprichst, ich bin – du bist, ich – meiner, mir, mich.*

Франц.: *je vais, le mur. la maison, nous allons.*

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №13

1. Погрупуйте слова за спорідненістю коренів і окремо за частинами мови.

Радість, добро, весна, єдиний, удвох, мовчки, два, єдність, радий, добрість, двоїстий, мудро, мовчання, єднання, радісний, добрий, подвоїти, мудрість, двійка, поєдинок, раділо, задобрю-вати, мовчазний, синюватий, мудрує, єднає, радощі, мовчить, синь, замовчали, мудрістю, подобрішали, провесінь, квіти, веснянки, квітковий, радянський, синіло, весніє, двоїться, радо, безпорадний.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №14

1. Перекладіть речення іноземною мовою, яку вивчаєте. Проаналізуйте та прокоментуйте особливості їх будови.

Мати любить дочку.

Батько любить сина.

Жінка читає книгу.

Студент добре відповідає.

Книга лежала на столі.

2. Розподіліть подані словосполучення: а) за структурними типами; б) за семантичними типами:

Рідна домівка; дехто в сірому; місячна ніч; займатись спор-том; прогулянка верхом; жінка з дитиною; навчатись у школі; один із них; скоротити вдвоє; право на відпочинок; сліпий від ярості; колона демонстрантів; плакати від радості; зимовий вечір; відчинити двері; час вставати.

3. Подані словосполучення необхідно перетворити в речення, зберігаючи лексичну тотожність. Поясніть, яким чином Ви це зробили. Поясніть різницю в зіставляваних парах:

його приїзд; гарна погода; крик дитини; прибуття гостей; читання книги; вирішення проблеми.

Додаток В ХРЕСТОМАТІЯ

ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

Жовтобрюх М.А.

ФОНОЛОГІЯ

ФОНОЛОГІЯ (від грец. φωνή – звук, голос і λόγος – слово, вчення) – розділ *мовознавства*, що вивчає звуки з погляду їхнього функціонування у мові. Термін виник на поч. 20 ст., хоч фонол. дослідження здійснювалися уже в ост. десятиліття 19 ст. У Росії основоположником Ф. був І. Бодуен де Куртене, велика роль у формуванні заг. теорії Ф. належить Л. Щербі. В укр. мовознавстві дослідження у цій ділянці починаються з 20-х рр. у працях з укр. мови та діалектології О. Синявського, Є. Тимченка, О. Курило та ін. Ф. безпосередньо пов'язана з *фонетикою*, яка вивчає звукові засоби мови з фізіол. та акуст. погляду. Отже, об'єкт дослідження в обох випадках той самий – звук людської мови, відмінні тільки аспекти його вивчення.

Осн. одиницею Ф. є *фонема*. Поняття фонемі і звука як явища фізичного у Ф. не ототожнюється. Фонема виступає у мовній системі як одиниця, що узагальнює певну, реально існуючу множинність звуків і становить обов'язкову категорію мови як сусп. явища, тоді як звук належить до категорії мовленнєвого акту, будучи найменшим елементом *мовного потоку*, що варіюється у різних позиціях слова, набуває різних особливостей у різних мовців та специф. рис у різних його стиліст. спрямуваннях. Форма існування мови виступає у її звук. вираженні. Тому й розгляд її фонем. складу в Ф. ґрунтується на фіз. та артикуляц.-акуст. характеристиках мовних звуків. Виділяються та протиставляються, напр., фонемі голосні й приголосні, дзвінкі й глухі, палаталізовані й непалаталізовані та ін. Найголовнішою особливістю кожної фонемі є її диференц. ознаки, що пізнаються на основі протиставлення ін. фонемам, і лише ці ознаки забезпечують їй можливість виконувати функцію розрізнення *слів і морфем*. Серед

них виділяють ознаки постійні і змінні, в одних умовах усі вони передаються повністю, а в інших частково або й зовсім втрачаються, напр., фонема **к** – приголосна, задньоязикова, непалаталізована, глуха, в слові **кут** зберігає усі свої диференц. ознаки, а в слові **вокзал** [вогзал] у позиції перед дзвінким приголосним втрачає ознаку глухості; у слові **кіт** [к'іт] у позиції перед голосним перед, ряду **і** втрачає ознаку непалаталізованості й реалізується у приголосному напівпалаталізованому **к'** і т. д. Отже, в мовленні фонеми реалізуються у різних звук. варіантах, або *алофонах*, один з яких є основним, коли всі диференц. ознаки фонери зберігаються, а інші – додаткові, коли деякі з таких ознак втрачаються. Звукові відмінності ще не становлять фонем, фонематичними вони стають лише тоді, коли виконують у мові належні фонемам функції.

Ф. тісно пов'язана з *морфологією*: по-перше, морфеми, як і слова, виражаються і розрізняються за допомогою фонем; по-друге, фонеми служать засобом вираження і розрізнення грамат. значень слів (**рука – руку**) і, по-третє, зміна грамат. форми може супроводжуватися чергуванням фонем у тій самій основі (**рука – руці, рух – рушати, ніс – носа**; див. *Морфонологія*).

Розрізняють Ф. загальну (досліджує закони функціонування фонем, властиві багатьом мовам), описову (вивчає їх у конкр. мові або в якомусь конкр. діалекті) та історичну (її завданням є дослідження змін у фонем, складі мови протягом її існування чи певного періоду розвитку). Істор. зміни у фонол. системі мови безпосередньо пов'язані з фонетичними і на них ґрунтуються. Внаслідок таких змін деякі фонеми можуть втрачатися. Напр., носові голосні зникли ще в давньосхіднослов'ян. період, голосні [ъ], [ь], [ѣ] занепали в давньорус. період розвитку східнослов'ян. мов, інші виникли пізніше, напр., фонема [и] в укр. мові розвинулась внаслідок злиття в одному звукові давніх [ы] та [і] [сынъ > син, сіла (графічно – сила) > сила]. У процесі розвитку фонем. складу можуть втрачатися і окр. диференц. ознаки фонем, і їх протиставлення за цими ознаками, напр., назальність – неназальність у системі голосних, а також виникати нові диференц. ознаки й протиставлення за ними фонем, як-от палатальність – непалатальність приголосних, що з'явилася ще в пізній період існування спільнослов'ян. мови тощо. У різні періоди розвитку мови вини-

кають нові морфонол. чергування, напр.: [e] > [o] (везти – возити, нести – носити) ще в праслов'ян. мові, [o], [e] > [i] (столи – стіл, печі – піч) – у ранній період розвитку укр. мови. Може також розширюватись функціонування окр. фонем, напр., [o], [e] в східнослов'ян. мовах після вокалізації зредукованих ь, ъ тощо.

Лит.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. Київ, 1969; Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія укр. мови. Фонетика. Київ, 1979; Жовтобрюх М.А. Фонетика и фонология. *Укр. грамматики*. Київ, 1986.

М. А. Жовтобрюх. Енциклопедія «Українська мова»

<http://litopys.org.ua/ukrmova/um216.htm>

Радван Д.В.

ЗАГАЛЬНОЛІНГВІСТИЧНА ТЕОРІЯ ФОНЕМИ ТА ЇЇ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ

Протягом «дофонемного періоду» української лінгвістики, який тривав від початку ХХ ст. до початку 20-х рр. ХХ ст., було здійснено спроби узагальнити розмаїття звуків української мови та її діалектів і класифікувати їх (на підставі фізіологічного, акустичного чи психологічного критерію) як у синхронічному, так і в діахронічному аспектах (праці Я. Демченка, О. Брока, П.Ф. Залозного, Є.К. Тимченка, І.С. Свенціцького, В.І. Сімовича, С.М. Кульбакіна). У науковий обіг було запроваджено поняття окремих типів звуків та форми звука. Психологічне тлумачення цих понять, зокрема у працях Є.К. Тимченка, І.С. Свенціцького та С.М. Кульбакіна, наближається до того змісту, який вкладав у поняття фонемі Я. Бодуен де Куртене. Форма звука як слухове враження (Є.К. Тимченко) сумірна з акустою, складової частиною фонемі. Отже, на початковому етапі інтерпретації ідей теорії фонемі в українській фонології психологічний підхід був визначальним.

Термін «фонема» до української лінгвістики запровадив М.Г. Йогансен (1924 р.). Характеризуючи особливості вимови однієї укра-

їнської говірки (“Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині у зв’язку з літературною вимовою)”, 1927 р.), учений застосував увесь комплекс наявних на той час методів фонетичного аналізу, унаочнивши психологічне підґрунтя процесів вимови та ідентифікації окремих фонем і з позиції мовця, і з позиції науковця, який ці процеси відстежує та аналізує.

В інтерпретації О.Б. Курило (1926 р.) звук є сумою усіх звукових відтінків, які об’єднані в уяві мовців однією психофонетичною одиницею, тобто фонемою. Науковець додала до спектру «вражень» (уявлень), необхідних мовцеві для відтворення звуків, зорові уявлення про їх артикуляцію. О.Б. Курило продемонструвала можливості застосування теорії фонем як для характеристики мовлення окремого індивіда (на підставі його аудиторійних, фонаційних та графічних звичок), так і для характеристики діалектів, літературної мови, кількох мов, нарешті, мови як системи.

Є.К. Тимченко (1927 р.) застосував поняття теорії фонем та законів психології для пояснення історичних звукових змін української мови. Вчений визначав звук як слухове враження, що виникає внаслідок подразнення слухового нерва, натомість фонему – як звуковий тип, що об’єднує групу історично близьких діалектних варіантів. Завдяки тому, що фонема може позначати у словоформі певну граматичну категорію, вона зберігається у процесі історичного розвитку мови. Є.К. Тимченко запропонував психологічне пояснення виникнення відтінків вимови внаслідок процесів асиміляції, дисиміляції та інших звукових змін і подав класифікацію артикуляторних рухів, зумовлених відповідними психологічними законами, посилаючись на виклад згаданих законів у дослідженні нідерландського мовознавця Й. ван Гіннекена «Principes de linguistique psychologique» (1907 р.).

У структурній концепції О.Н. Синявського (1929 р.) створено класифікацію типів фонем («фонем з значення», «фонем з становища», а також «фонем словосполучення» (термін на позначення звукових явищ, які виникають на стикові слів); самостійні та менш самостійні фонем, поширені і менш поширені фонем). Учений першим серед українських мовознавців застосував статистичні методи до фонологічних досліджень. Відтак у запропонованій О.Н. Синявським класифікації системи фонем

української літературної мови було враховано і критерій частотності вживання фонем.

Реакцією на дослідження О.Н. Синявського стала модель системи фонем О.Б. Курило (1930 р.). Фонема в інтерпретації науковця є найкоротшим відтинком мови, звуковим типом, що існує у мовній свідомості членів певної мовної групи і може диференціювати слова; найпростішим елементом комунікації у мовному колективі. Звук натомість визначається як акустичне враження від усіх фізіологічних процесів, внаслідок яких він виникає. Наукова вартість фонем полягає у її приналежності до системи фонем. Характерною ознакою системи фонем є протиставлення між фонемами; з'ясування цих протиставлень є обов'язковим елементом встановлення системи фонем певної мови. О.Б. Курило створила модель системи фонем української мови завдяки поєднанню психофонетики та елементів структурної лінгвістики.

Психологічне пояснення необхідності розмежування звука як акустичного явища і фонем як найкоротшого фонетичного уявлення певної мови, що може змінювати значення слова, подав І. Троян (1929, 1931 рр.).

У ході фонологічної дискусії було представлено ще одну інтерпретацію теорії фонем. І.П. Сунцова (1934 р.) запропонувала визначати фонему, зважаючи на її соціальну сутність. Фонема як соціально значущий тип, як узагальнення ряду звуків мови, котрі є близькими і з акустичної, і з фізіологічної точки зору, може розрізняти або руйнувати значення слова. І.П. Сунцова першою з науковців розглянула відношення між фонемою та її відтинками як між загальним і окремим (1934, 1952 рр.).

Виходячи з того, що підґрунтям процесу звукотворення є психічна діяльність людини, академік М.Я. Калинович (1940, 1947 рр.) подав характеристику процесів породження та сприйняття мовлення з огляду на особливості функціонування центральної нервової системи мовця, а також, слідом за проф. Є.К. Тимченком, навів психологічне пояснення явищ асиміляції та дисиміляції. Трактатування процесів сприйняття мовлення у викладі М.Я. Калиновича підтверджує зроблений пізніше висновок британського фонетиста Д. Аберкромбі про те, що мовець сприймає мовлення іншого "мовою м'язів". Фонема у визначенні М.Я. Калиновича є сукупністю відтінків певного звука або групою окремих звуків певної мови і

може диференціювати значення слів або їх частин і, таким чином, служити цілям комунікації. Натомість звук є слуховим враженням, яке людина отримує внаслідок роботи органів артикуляції.

Українська лінгвістична школа перебувала у тісній взаємодії з іншими лінгвістичними школами <...>; елементи структуралізму, що розвивалися в межах Празького лінгвістичного гуртка, знайшли відображення у працях О.Б. Курило; активно обговорювалися досягнення провідних європейських лінгвістів. Однак найбільший вплив на інтерпретацію теорії фонем українськими лінгвістами мали ідеї автора теорії фонем Я. Бодуена де Куртене, що й зумовило пріоритетність психологічного підходу.

Українські мовознавці 1920-1940-х рр. (М.Г. Йогансен, О.Б. Курило, Є.К. Тимченко, І. Троян, М.Я. Калинович) приділяли першочергову увагу психологічному поясненню сутності фонем та процесів сприйняття і породження мовлення. Цей факт дає можливість виділити в українській фонології 20-40-х рр. ХХ ст. психологічний напрямок, який мав власні традиції; проблеми, що розглядалися в його межах, були актуальними і для відповідних напрямків інших лінгвістичних шкіл. У цьому зв'язку доцільним видається згадати, що на семінарі з питань психолінгвістики у Блумінгтоні (США) в 1953 р. йшлося про виділення психолінгвістики в окрему наукову дисципліну.

На кінець 40-х років ХХ ст. в українській лінгвістиці було сформовано основні параметри визначення фонем і звука, поняття фонем було застосовано до матеріалу української мови, окреслено у першому наближенні фонологічну систему української мови.

Для теорії фонем в інтерпретації М.Ф. Наконечного (1951 р.) провідною є семантична (смыслоразрешительная) функція фонем. Конкретним проявом фонем, найменшої звукової одиниці, яка розрізняє подібні звучання слова певної мови, є варіанти. Комбінаторні варіанти фонем є обов'язковими ознаками фонем; у них закладено можливості нових фонематичних розрізень. Регулятором фонетичних процесів часто виступає семантичний фактор.

Функціональну концепцію опрацьовував у 1960-ті роки П.П. Коструба. Поняття «фонема» вчений розглядав у парадигмі мовної системи: фонема як одиниця фонологічної підсистеми є елементом, з

якого будуються одиниці вищих підсистем – морфологічної та лексичної. Фонема є науковим узагальненням, поняттям про звук, її функція в системі мови полягає у тому, щоб бути одиницею фонологічної підсистеми. Для дослідження фонем як функціональних одиниць мовної системи вчений запропонував виділити окрему галузь фонології – фонематику. Основні функції фонем у системі – конститутивна, ідентифікаційна та дистинктивна. Звукове поле фонем утворюють усі її звукові реалізації (головний вияв фонем, основні та додаткові варіанти). Систему фонем можна встановити на підставі структурного аналізу.

У структурно-семантичній концепції Н.І. Тоцької (1973 р.) фонема є найменшою самостійною лінгвістичною одиницею, потенційно пов'язаною зі значенням; фонема утворює план вираження мовних знаків. Система фонем формується на основі смислових асоціацій і встановлюється шляхом парадигматичної ідентифікації, після якої відбувається семантична ідентифікація. Характеристику фонем як одиниць фонологічної системи в цілому необхідно починати з характеристики їх типових відтінків, натомість повна характеристика фонем складається з артикуляційно-акустичних характеристик всіх її реалізацій.

Ю.О. Карпенко у психологічно-структурній концепції (1990, 1996 р.) визначив фонему як ядро звука мовлення. Фонемі і звуку є засобом передачі змісту; автоматична ідентифікація почутого або вимовленого звука з еталоном фонемі забезпечує процес комунікації. За допомогою нейролінгвістичної схеми Ю.О. Карпенко продемонстрував процеси сприйняття і породження мовлення, а також роль фонемі та звука у цих процесах. Органи слуху слухача виділяють з потоку мовлення саме фонемі, тоді як дистрибутивно зумовлені та вільні варіації, як правило, не сприймаються.

Лінгвістичну модель аналізу теорії фонемі запропонував С.В. Семчинський (1988, 1996 рр.) У лінгвістичній моделі наголошується на місці фонемі як сегментної смислорозрізняювальної одиниці у системі зв'язків і взаємовідношень з іншими фонемами та на функціонуванні фонемі у мовній системі як рівноправної мовної величини у комплексі з іншими мовними величинами. У моделі С.В. Семчинського поєднано і лінгвістичний, і психологічний підходи.

У нейролінгвістичній моделі фонемі К.М. Тищенка природу фонемі проаналізовано і з нейрофізіологічної, і з когнітивно-лінгвістичної точок зору, зокрема, послідовно розрізняються: 1) рівень реальних фізичних звуків мовлення (фізіофонетика); 2) рівень їхнього чуттєвого психічного відображення (психофонетика, конкретні образи, уявлення про реальні звуки) і 3) рівень узагальненого психічного відображення (фонологічні 'побутові' узагальнені образи (інваріанти) певних класів звуків мовлення). У спеціальній розвідці вчений запропонував пояснення психофізіологічних причин обмеження числа голосних фонем в етномовних системах.

Концепції теорії фонемі в українській лінгвістиці другої половини ХХ ст. характеризуються орієнтацією на положення Петербурзької (М.Ф. Наконечний, Н.І. Тоцька) і Московської (П.П. Коструба, Ю.О. Карпенко) фонологічних шкіл. При застосуванні теорії фонемі до матеріалу української мови було використано фонологічну концепцію М.С. Трубецького, модель диференційних ознак, елементи дистрибутивного аналізу. Мала місце полеміка з представниками Лондонської фонетичної школи та Копенгагенського лінгвістичного гуртка. Таким чином, розвиток загальнолінгвістичної теорії фонемі відбувався в Україні у контексті актуальних пошуків та інтерпретацій світових лінгвістичних шкіл.

Радван Д.В. Загальнолінгвістична теорія фонемі та її розвиток в Україні: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Київ, 2003. 20 с.

<http://disser.com.ua/contents/3694.html>

Шерех Юрій

ВСЕВОЛОД ГАНЦОВ. ОЛЕНА КУРИЛО

Від автора.

Українське мовознавство може пишатися багатьма справді блискучими постатями. Після блискучого троезір'я 19 сторіччя – Олександра Потебні, Костя Михальчука, Павла Житецького другий гребінь піднесення знаменували двадцяті роки нашого сторіччя, коли працювали

В. Ганцов, О. Курило, П. Бузук, Є. Тимченко, О. Синявський, М. Сулима, І. Зілінський, В. Сімович... Вагу цих мовознавців оцінив, між іншим, і советський режим: усі ці мовознавці, що були в сфері засягу режиму, були знищені, докладено всіх зусиль, щоб знищити їхні твори, замовчати відкриті ними.

З погляду розвитку науки так само, як з погляду переємності української культури обов'язком мовознавців нашого покоління є нагадати про життя й діяльність передчасно зліквідованих. За скромний початок хотілося б уважати цю брошуру про Всеволода Ганцова й Олену Курило.

Хоч діяльність обох належить до розмірно недавнього часу, але в хуртовині подій на Україні загубилася більшість документів доби і загинула більшість живих свідків. Джерела, що може зберігаються в ССРСР, неприступні дослідникові. В таких умовах довелося звертатися з проською поділитися спогадами або матеріалами до ряду осіб. Я дозволю собі тут особливо подякувати за спогади, писані або усні, або за допомогу в розшукуванні матеріалів проф. І. Борщаківі, д-рові Н. Гірнякові, п. Б. Кравцеву, проф. А. Мазонові, проф. О. Оглоблинові, д-рові Т. Олесіюкові, п. М. Струтинській, проф. М. Фасмерові, проф. Р. Якобсонові і п. С. Янів. Без охочої допомоги цих осіб і так скупий біографічний матеріал був би ще скупіший.

1. Крихти біографії. Бібліографія.

Українське політичне відродження 1917-20 і культурне відродження двадцятих років захопили в свою бурхливу й широку течію чимало людей іє-українського походження, яких доля зв'язала з Україною. І треба сказати, що більшість цих людей чесно служила українській нації й багато з них ґрунтовно прислужилися українській культурі і навіть життя віддали за свою свідомо прийняту нову батьківщину. До таких людей належала і Олена Курило, один з найвидатніших українських учених – мовознавців.

Біографія Олени Курило ніколи не була опублікована. Деякі крихти її, що вдалося позбирати з випадкових джерел і від очевидців, лишають більше невідомого, ніж розкритого. Аж не віриться, що за яких двадцять років факти встигають так стертися з людської пам'яті. Мої опитування

дали аж надто незначні наслідки. Поділюся тут зібраним, сподіваючися, що інші згодом доповнять його іншими фактами, а може й відсіють де-що, – бож пам'ять людська завжди може помилитися, а частина моїх даних спирається на спогади самовидців.

Олена Борисівна Курило народилася 6 жовтня 1890 р. в місті Слонім, тоді Гродненської губернії (тепер Білорусь), у жидівській родині¹). Мені невідоме її дівоче ім'я. Високу освіту Курило здобула перед Першою світовою війною в Варшаві – в університеті²) або на Високих Жіночих курсах³). Її вчителями були, очевидно, Є. Карський, Є. Тимченко, В. Погорелов, А. Яцімірський. Можливо, що першим, хто звернув її інтерес до української культури і українського визвольного руху був саме Євген Тимченко, визначний український мовознавець і може найтипівіший представник “народницької” течії в українській лінгвістиці, що від 1913 р. викладав на Високих Жіночих курсах у Варшаві, а від 1915 р. став приват-доцентом Варшавського університету⁴) і саме тоді почав працю над своєю серією монографій про синтаксичні функції відмінків в українській мові, – перша з них, про родовий відмінок, вийшла таки в Варшаві 1913 року. Другим чинником було, мабуть, знайомство Олени Борисівни з студентом Варшавського університету Дмитром Курилом, пізніше старшиною армії УНР і працівником пресового бюро при українській дипломатичній місії в Варшаві⁵).

Не знати, коли Курило переїхала до Києва. Перші роки молоді української держави застають її там. Курило бере активну участь в українізації школи. Їй належить найпопулярніший підручник української граматики для дітей, виданий у ті роки і потім перевидаваний багато разів до 1926 р., вона бере участь у перших опрацюваннях української наукової термінології (медичної, хемічної, ботанічної та інш.). 1921-23 р., а може й довше, Курило викладає в Київському Інституті народньої освіти⁶), але її більше приваблює наукова робота, і особливо активно вона дедалі більше працює в Українській Академії Наук. Не знати, коли ця праця формально почалася, але в Звідомленні ВУАН за 1921 р.⁷) Курило вже зазначена як старший науковий співробітник-філолог, консультант Інституту наукової мови. Те саме знаходимо в звіті за 1922 р.⁸). З звідомлення ВУАН за 1925 р. довідуємося, що в цей час вона також уклала проект право-

пису чужих слів⁹). Водночас розгортається праця Курило над діалектологією України. На 1 липня 1925 р. Курило числилася членом Етнографічної комісії Української Академії Наук, але невідома дата її призначення. З звідомлення ВУАН за 1926 р.¹⁰) видно, що Курило була членом Комісії краєзнавства; нарешті відомо, що 1930 р. вона була дійсним членом Діалектологічної комісії¹¹).

Багата й плідна наукова праця Курило в роках 1921-31 була зв'язана з Академією Наук. Я не маю поза наведеними даних про її формальну наукову кар'єру, але спрямованість і широта її наукових інтересів задокументована її працями того часу. Розгром Академії Наук на початку 30-их років змушує Курило тікати з Києва. Вона знаходить безпечніше місце в Москві, де, здається, вона викладала в Московському педагогічному інституті. Але це було тільки відрочення. Десь коло 1937 р. її спіткала загальна доля – арешт. Імовірно, що після перебування в московській слідчій тюрмі її звільнили – про це оповідала п. М. Струтинській одна українська письменниця, що сиділа тоді в тій же тюрмі¹²). За тими ж відомостями Курило було заборонено проживати в багатьох місцевостях, і вона була змушена оселитися десь на півночі Росії. Чи це так, чи ні, – фактом є, що від 1932 року не появилось жадних статтів з підписом Курило. Її наукова діяльність була неподільно зв'язана з Україною, Українською Академією Наук і українською мовою. В атмосфері Росії 30-х років і пізніше Курило не мала змоги до наукової творчості або не проявила бажання віддатися їй.

Бібліографії праць Курило не складено. Подаю тут у хронологічному порядку публікації те, що мені вдалося встановити. Можна думати, що тут охоплені всі її головні праці, але не можна цього сказати про дрібніші виступи й рецензії. Нічого не відомо також про її праці, що лишилися недрукованими, за винятком згадки про підготований нею перший випуск ілюстрованого подільського діалектологічного словника¹³). Ось установлений список:

1. Початкова граматики української мови, ч. 1. *Видання 1, Київ 1918; *вид. 2; *вид. 3; *вид. 4, Київ 1922, ст. 95; *вид. 5. Київ 1922; вид. 6 і 7, Київ 1923, ст. 103; вид 8 і 9, Харків-Київ 1924, ст. 103; *вид. 10. Харків 1925, ст. 134; *вид. 11, Харків 1926, ст. 134. Частина II. *Видання 1; вид. 2; вид. 3,

Київ 1918, ст. 47; вид. 4 і 5, Київ 1923, ст. 60; вид. 6 і 7, Харків-Київ 1924, ст. 63.

2. Рецензія на 'Російсько-український словничок медичної термінології*. випущений часописом "Українські медичні вісті" – "Вільна українська школа", ч. 3. 1918-19 шкільний рік, жовтень. Київ, ст. 196–197.

3. Рецензія на Є.Тимченко. Українська граматика для III-ої і IV-ої класи шкіл середніх. "Вільна українська школа", ч. 8–9. 1918-19 шкільний рік, березень-квітень. Київ, ст. 165-169.

3а. Курс українського правопису. Підручник для шкіл і самонавчання. Київ 1919, ст. 157.

4. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю. Київ 1923, ст. 23.

5. Уваги до сучасної української літературної мови. *Видання 1, Київ 1920. ст. 44; *вид. 2, Київ 1923, ст. 118; *вид.. 3, Київ 1925, ст. 246; вид.. 4. Краків-Львів 1942, ст. 199. Усі цитати в дальшому за 4 виданням.

6.Словник хемічної термінології (Проект). Київ 1923, ст. X-140.

7. Рецензія на С. Кульбакін. Украинский язык. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН 2-3, Київ 1923, ст. 217-220.

8. Програма для збирання етнографічних матеріалів, I. Початки мови: а) жести, б) міміка, в) природні та перекличні (ономатопоетичні) вигуки, г) дитяча мова. II. Таємні мови. III. Ономастика. IV. Початки письма. Київ 1923, ст. 34 (Збірник Іст.-філ. відділу УАН, 13, 1).

9. Рецензія на О. Синявський. Украинский язык. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН. 4, Київ 1924, ст. 248– 251.

10. Рецензія на М. Йогансен. Украинский язык. Там же, ст. 251–254.

11. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів на Чернігівщині. Київ, 1924, ст. 111 (Збірник Іст. філ. відділу УАН. 21).

12. До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків. "Україна", 1925, 5, ст. 14-38.

13. Як водили переженю. Етнографічний вісник 1, 1925, ст. 66–68.

14. Рецензія на J.Forchhammer. Die Grundlage der Phonetik. Записки Іст.-філ. відділу УАН, 7 -8, 1920, ст. 530-553.

15. Словник ботанічної номенклатури. Київ, 1928. ст. XXXII+319.

16. До питання про умови дисимілятивного акання. Записки Іст.-філ. відділу УАН, 10, 1928, ст. 48–72.

17. Спроба пояснити процес зміни е, о в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. Київ 1928, ст. 87 (Збірник кт.-філ. відділу ВУАН, 80). Початок праці був уміщений у Записках Іст.-філ. відділу УВАН, 19, ст. 167–183.

18. До питання про українські форми з ненаголошеним а на місці етимологічного о (**багатий, гарячий** та ін.). Українська Академія Наук. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Київ 1928, ст. 139-149 (Збірник Іст.-філ. відділу УАН, 76).

19. Матеріяли до української діалектології та фольклористики. Київ 1928, ст. 135 (Збірник Іст.-філ. відділу УАН, 85).

20. Про незалежну від наголосу зміну а по м'яких консонантах та по j в українських діалектах. Український діалектологічний збірник, 2. Київ 1929. ст. 75–107 (Збірник Іст.-філ. відділу ВУАН, 64:11).

21. Рецензія на Н.Дурново. Введение в историю русского языка. Записки Іст.-філ. відділу УАН, 21–22, 1929, ст. 375- 405.

22. Децо до молдаванської діалектології та фольклористики. Збірник заходознавства, 2. Київ 1930, ст. 213–222.

23. До поняття "фонема". ВУАН, Збірник Секції граматики української мови, 1, 1930, ст. 217–234.

24. Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприлівниками на **-но, -то**. Там же, ст. 1–39.

25. До питання про походження північно-українських рефлексів – **о, ue, we, wy, е**. ВУАН, Збірник Комісії для дослідження історії української мови, 1, 1931. ст. 79–85.

26. Les voyelles o et e en Ukrainien et leur transformation dans syllabes fermes nouvelles. Review des Etudes Slaves, 12, 1932, st. 77–88 ¹⁴).

Праці Курило досить виразно поділяються на чотири цикли. Початок її наукової діяльності зв'язаний з інтересом до проблем нормалізації української літературної мови, особливо в стилістиці й термінології. Це праці 1, 6, 9, 10; цієї ділянки Курило не цурається й далі, як свідчать 15, 24, однак від 1924 р. вона стає для Курило другорядною. На чільне місце

вибивається спершу збирання діалектологічних і почасти етнографічних матеріалів (8, 11, 13, 19, 22). Це постачає Курило матеріал для перегляду низки питань з історії української мови, передусім з історичної фонетики її. Тепер ці проблеми стають у центрі всієї її праці, і тут Курило особливо багато зробила для дальшого розвитку українського мовознавства. Сюди належать її праці 7, 12, 16 18, 20, 21, 25, 26. Якщо діалектологія давала головний фактичний матеріал для цих праць, то, з другого боку, відчувалася потреба теоретично-методологічного обґрунтування. З усіх мовознавців-україністів 20-их років Курило була найбільше зацікавлена питаннями загальної фонетики й фонології. Про це свідчать праці 14 і 23.

2. Курило й нормалізація української літературної мови.

Праці над нормалізацією української літературної мови Курило присвятила багато часу і уваги, особливо в першій половині своєї недовгої – 14-річної – наукової діяльності У широкій, колективній нормалізаційній праці тих років чи не на перше місце треба поставити поруч О.Синявського – в царині правопису, ортоєпії й морфології – і Ганцова – в царині загального словництва, – Курило в царинах фахового словництва, словотвору, синтакси й фразеології. Без діяльності цих трьох визначних мовознавців сучасна українська літературна мова мала б дещо інший характер і цього не вдалося змінити навіть пізнішими мовними чистками в УССР. Наслідки праці цих мовознавців не викорчовані і не можуть бути викорчовані, за винятком окремих деталей, – а це з двох причин: бо їхня праця спиралася не на фантазії й суб'єктивні забаганки, а на факти й тенденції розвитку живої народної та інтелігентської мови; і також – бо вони самі мали наукову лінгвістичну кваліфікацію, лінгвістичну обдарованість і почуття відповідальності за роблене.

Вплив Курило почався з її (1). Видавана й перевидавана безперервно від 1918 до 1926 р. (наклад самого дев'ятого видання був 150.000), студійована без перебільшення мільйонами українських школярів, ця книжка своїми одинадцятьма виданнями лишила може більший слід у свідомості покоління тих років, ніж багато інших книжок. Це не була наукова праця, це був практичний підручник для дітей, він не давав наукової системи й не претендував на сувору науковість методи, – але він будив любов до

своєї країни й мови й зацпелював норми цієї мови. Автор цих рядків особисто досі пам'ятає окремі сторінки з цієї книжки, що з нею він уперше зустрівся 1918 р., будиши учнем першої кляси гімназії.

Тоді ж таки Курило починає працю над українською термінологією. Вона складає російсько-український словничок медичної термінології, виданий 1918 р. У (2) вона протестує проти змін, внесених редакцією, що заступила приміром, **кінчина** на **кінцівка**, **кісна** **земля** на **кістяна зола** тощо (2 і 97). Сьогодні ми бачимо, що форми, пропоновані Курило, справді не були найкращі. Алеж легко критикувати тепер, після десятиріч досвіду, а тоді ступалося ледве перші кроки в цьому напрямі.

Не дивно й те, то перший термінологічний словник, що вийшов з ім'ям Курило як упорядниці (6), на сьогодні застарів і був фактично перекритий виданнями термінологічних словників Академії Наук другої половини 20-их років. Поза тим треба пам'ятати, що багато термінологічних словників, де Курило не виступає офіційним упорядником, пройшли через її руки, особливо в той час, коли вона (Див. розд. 1) була єдиним мовознавцем-консультантом – і єдиним оплачуваним працівником Інституту наукової мови. Згадку про неї ми знайдемо на *Nomina anatomica ucrainica* (Київ 1925, ст. 82), укладені Ф. Цешківським і О. Черняхівським, але, приміром, (15) вийшов без згадки імени упорядників на титульній сторінці, і тільки з нотатки в хроніці¹⁵) ми довідуємося, що його впорядкувала теж Курило. Вплив Курило на розвиток української термінології одначе зменшується, відколи широко розгортається праця Інституту української наукової мови, Курило перестає бути єдиним ученим консультантом і взагалі переключається більше на проблеми діалектології й історії мови.

Натомість неминущим і досі лишився її вплив на українську синтаксу, фразеологію й почасти словотвір – і це сталося головне в наслідок появи (5). Книжка виролла з невеликої брошулки в першому виданні, так само, як і інша брошура (4), надиханої любов'ю до української мови й бажанням підкреслити багатство її синтаксично-фразеологічних можливостей, – але в другому, а особливо в третьому виданні вона стала широким порадником в основних синтаксично-стилістичних питаннях української літературної мови. Як настільна книга літературних редакторів вона визначила собою весь напрям їх праці на довгі роки. Численні автори різ-

них мовних підручників і поради, що видавалися тоді цілою зливою, в суті речі майже виключно популяризували настанови Курило в (5). І тепер, хоч книжка давно заборонена в УССР, а молодшому поколінню просто невідома, ціла низка її тверджень і порад здійснюється.

Я назву тут тільки головні з тих питань, що в них (5) визначила шлях розвитку української літературної мови: заперечення вживання активних дієприкметників на **-чий, -ший** і пасивних на **-мий** і конкретні поради, коли їх заступати на прикметник, дієприслівник чи підрядне речення (5, 13 і далі); поради щодо вживання дієприслівників, зокрема дієприслівників на **-вши** в значенні одночасної дії (5, 32); поради про перевагу інфінітива над віддієслівними іменниками і про розмірно дієслівний характер української мови (5, 36); розмежування віддієслівних іменників з нульовим суфіксом, суфіксом **-к-** і суфіксом **-ння** (5, 45); особливості вживання часових форм дієслова (5, 53); настанова про перевагу **що** над **який** і особливо **котрий** у релятивних підрядних реченнях (5, 107); заборона протиставного **же** (типу: Я мовчав, він же говорив, – 5, 115); межі вживання прийменника **по** і його замін (5, 118); часові конструкції (5, 128); і особливо – керування дієслів (5, 66). Додаймо до цього ще розуміння чергувань **у:в, і:й** як вияву особливої властивості української мови, її потягу до краси, до стилістично використовуваної рівноваги голосних і приголосних, пропаговане в (4) (у За, 127 Курило вживала для цього явища терміну “милозвучність”). Тепер усі ці риси української літературної мови здаються самозрозумілими, але вперше показати їх і солідно обґрунтувати – це була велика заслуга Курило.

Природно, що не могло прищепитися все, що підносила й радила Курило. Деякі її вимоги здаються тепер перебільшено етнографічними, вони хотіли б реставрувати відмерле або вони розвивали б наявну тенденцію дещо однобічно. Але таких моментів далеко менше. Назву з них такі, як вимога в чужих словах вимовляти (й писати) завжди **и**, за народною вимовою давніше позичених слів типу **універсал, міністер** (3, 169); спроба заборонити дієприкметники на **-лий** і великою мірою звести пасивні дієприкметники на **-ний, -тий** до ролі прикметників (5, 20, 24, 25¹⁶); спроба відновити сполуку дієприслівника з дієсловом за допомогою сполучника **та** (типу: Увійшовши, **та** став, – 5, 33); спроба заборонити

дієслова **було** й **буде** та орудний відмінок дійової особи в усіх випадках при безособових присудках на -но, -то (5, 35); спроба обмежити, а то й зовсім усунути родовий відмінок приналежності іменників (5, 09); порада вживати позитивні сполуки однакових частин мови (типу: куми-побратнми, визнати-вимовити – 5, 131); спроба відновити двоїну (5, 07).

Провідна настанова, що визначала весь напрям порад Курило, була, безперечно, романтично-народницька. Курило виходила з тези про те, що головне – це впіймати “дух української мови”, що проявляється, насамперед, в особливих, тільки їй “властивих законах синтаксичних” (3, 165) і що відбиває “властиву даній нації звичку думати* (5, 10), “є вираз його (народу) національного світогляду” (5, 136). Мова йде, таким чином, про вибирування й культивування “свого, о д м і т н о г о” (5, 10). Це одмітне, власне можна знайти в тих проявах мови, що не є заторкнені впливами російської літературної мови, як це сталося великою мірою з мовою сучасної Курило української інтелігенції. Звідси виростає етнографізм у мовній настанові Курило. Уже в (2, 167) вона відзначає як одну з переваг Є. Тимченка як мовознавця, що він має “чудесні приклади, взяті здебільшого з етнографічних записів”. Інтелігенція бо “повинна вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди” (5, 8). Завдання мовознавця – мову літературну “знов наблизити до народної” (5, 11), “допомогти їй зійти з російської підстави, набігти живої народної тропи” (5, 136).

Мова йде, отже, не тільки про близькість до народної мови, себто фактично до мови етнографічних записів, а про концентрацію, згущення її рис. Тож не диво, що найбільше відповідає ідеалові Курило мова прози П. Куліша (але не його поезії, з її синтезою української народної основи з церковнослов'янськими елементами); як вона сама подає, “це найбагатші, найкращі зразки українського слова, що досі не мають рівних собі в українській прозовій літературі” (5, 138). Часом народницький підхід навіть переважає в Курило над національним, а народ для неї фактично означає селянство (5, 136). Вона радо порівнює, приміром, українську народну мову з російською народною мовою, протиставляючи їх разом штучності російської літературної мови (5, 139 та ін.). Тут в “Увагах” Курило ніби проявляється боротьба впливів двох її вчителів – її безпосере-

днього вчителя Є. Тимченка з його етнографічним підходом, і її учителя з книжок – Ол. Потебні, з його романтично-національним підходом, до певної міри завдяченим В. Гумбольдтові. Загалом одначе вплив Потебні панує, і це проявляється не тільки в тому, що Потебня найчастіше цитується на сторінках (5) і інших праць Курило на синтаксично-стилістичні теми, не тільки в тому, що (5) власне, кінчається цитатами з Гумбольдта й Потебні, а і в тому, що Потебня визначив головне в підході Курило до явищ української мови, а також дав глибоко опрацьоване історичне тло для її зауваг щодо сучасної мови. З цього погляду в Курило зв'язок з Потебнею глибший і живіший, ніж у його харківських учнів, об'єднаних навколо видання "Вопроси теории и психологии творчества*". Тоді як вони спиралися більше на "Мысль и язык", ранній і ще мало самостійний твір Потебні і на його психологічно обґрунтовану теорію літератури, Курило продовжувала головний напрям його геніяльних синтаксичних студій і продовжувала також те, що завжди було скритою пружиною всієї діяльності Потебні – його українство.

Переїнявши від Потебні і безпосередньо від його вчителя В.Гумбольдта їх національний романтизм, Курило переїняла від Потебні й другу його рису, що завжди обмежувала його романтизм, – його тверезість в оцінці фактів, його чесність науковця. Не випадково ані в своєму романтизмі, ані в своєму народництві Курило звичайно не доходила крайностей, не втрачала ґрунту під ногами, не виробляла приписів, розбіжних з фактами. Уже в ранніх її працях ми знайдемо раз-у-раз характеристичну для неї тверезість і відповідальність – і не тільки в її стилі, чужому всякого патосу й лірики, а і в самій оцінці її матеріялу. Етнографізм не спонукав її захоплюватися діалектними особливостями – вона твердо стоїть на ґрунті "центрально-українського діалекту" як основи літературної мови (3, 166). Шукавши українського "духу" в українській мові, вона не плянує все таки очистити її від усього чужого, а тільки "від деяких невластивих... конструкцій" (5, 43); піднісши вживання парних сполук типу **отець-ненька** або двоїни. Курило зразу застерігає, що вони не надаються "до стислого стилю" або й до послідовного вжитку взагалі (3, 132; 9, 252), різнячися цим, від, скажимо, Тимченка або Огієнка. Так само обережно пропагує вона паратаксу в складному реченні {5, 101}, на відміну від піз-

нішого захоплення нею в Смеречинського; обережно ставиться вона до шукання особливостей фонетичної системи української мови в твердженнях Синявського Про тверду вимову приголосних перед і, що розвинулося з о, про повсюдну твердість українських губних, про послідовне «береження дзвінкості українських дзвінких приголосних (8, 248, 249; 9, 251).

Згодом Курило відійшла від позицій романтичного народництва. Її підхід у (24) відмінний. Тут вона не тільки відмовляється від деяких нормативних порад з (5), дозволивши, приміром, у безособових реченнях на -но, -то вживати дієслів було (24, 10...), буде (24, 15) і навіть орудного відмінка дійової особи (24, 25). Останнє вона визнає за нехарактерне для української мови в реченнях на -но, -то, але не через особливий дух української мови, а через активний, а не пасивний, на її думку, характер цього типу речень (24, 23). Вона йде далі і приймає чужі впливи на мову, зокрема і на українську, твердячи тільки, що "сторонній вплив на мову стає широкосяжний тоді, коли й у самій мові є сприятливі для цього моменти" (24, 28). Визнавши, що зазначені риси в реченнях на -но, -то ширяться не без російського впливу, Курило все таки показує, що для цього були підстави і в українській мові, насамперед через взаємодію цього типу речень з іншими типами прислівникових речень, і що власне це вможливило і російський вплив: "В історії культурних стосунків схрещення різних національних елементів є факт неминучий", пише вона тепер (24, 29), а своє трактування фактів у (5) називає "вузьким" (24, 1).

Правда, (24) опубліковано 1931 р., коли вже йшла нагінка на українських науковців, і можна було б подумати, що Курило була змушена писати "самокритичні" тиради, ба й цілі статті. Однак, здається, що така думка позбавлена підстав. Поперше, офіційна "критика" й розгром "націоналізму" в мовознавстві тоді ще не почалися; подруге, в тій же книзі Курило опублікувала (23), досить далеку від офіційних настанов і згодом розгромлену Сунцовою за націоналізм (Див. далі); потрете Курило, скільки знати, взагалі не виявляла нахилу до вимушеної самокритики, і коли самотійна творча праця на Україні для неї стала неможлива, вона волила покинути Україну, – але в умовах підневільності науковця в 30-их роках не забирала голосу й в Москві; і, нарешті, вже і в ранніх працях Ку-

рило видні посилання і на інших учителів, що не могли вкластися в рамки народницько-романтичної школи.

Я маю на увазі її згадки про західноєвропейських мовознавців – не тільки романтика Карла Фосслера (5, 10), а і ближчого до структуралізму Шарля Баллі (5, 9); ранні вимоги будувати граматику суворо формально (3, 168) і синхронно. Є всі дані думати, що в міру свого прощання з молодими роками Курило усвідомлювала, що і національній справі наука може краще прислужитися не романтичним захватом і запалом, а суворим, систематичним і об'єктивним вивченням справжніх фактів.

Але українське суспільство 1917-1925 рр. було переважно романтичне, чималою мірою також романтично-народницьке, і це створило передумову для колосального успіху й впливу (5). І щастя, що вже там авторка поєднала загально-романтичний підхід з тверезістю й відповідальністю науковця. Саме тому (5) справили не тільки тимчасовий, а тривалий вплив на розвиток української літературної мови, хоч деякі їх перебільшення були незабаром легко відкинені. Саме це відзначив у своїй (непідписаній) передмові до четвертого видання (5) Василь Сімович, писавши, що в цій книзі “дещо... не ввійде до літературного вжитку, багато чого може видатися застарілим – з погляду деяких ф у н к ц і й мови”. Та зрештою Сімович теж пройшов цей шлях розвитку від народницького романтизму до об'єктивного структуралізму.

Так чи так, на тлі аналогічних книжок першої половини двадцятих років, що мали визначати напрям розвитку української літературної мови, книжка Курило вирізнялася сполученням фактичності і історичного тла з практичними висновками й далеко більшою тверезістю і обережністю в висновках при більшій їх широті. Поки не вийшли "Норми української літературної мови" Олекси Синявського (1931), “Уваги” були найтверезішою й найсоліднішою науковою працею українського мовознавця в цій царині. Вони й досі зберігають великою мірою своє наукове значення, а про міру їх практичного впливу вже була мова.

Меншу вагу мали і пізніше постали праці Курило в ділянці української фонології. Одначе й їх не слід забувати, бо разом з працею Синявського “Спроба звукової характеристики української мови”¹⁷⁾ вони були першими спробами розбудувати фонологію української літературної мови.

У протилежність Синявському, що налічив був 102 фонем в українській мові, Курило звела їх число до 55 (23, 230). Вона прийшла до цього числа, вилучивши – цілком слушно – ті подовжені приголосні, що трапляються тільки на межах слів або морфем і фонологічно являють собою суму двох однакових фонем, – а також вивівши в окрему групу те, що є ознакою чужих, не українських і не цілком припасованих до української фонологічної системи слів і виразів. Курило не пішла глибоко в цій аналізі, давши тільки список фонем, а не показавши їх стосунків між собою, бо це було не метою її статті, а тільки ілюстрацією до загально-теоретичних тверджень. І самий склад її списку можна й треба критикувати, зокрема ледве чи є підстави розглядати як окремі фонем наголошені й ненаголошені голосні а, о, у, н, і (шодо ненаголошених и, е погляди Курило критикував уже Сімович¹⁸). Одначе і сьогодні ще цікаві її міркування про міру самостійності и як фонем в українській мові (23, 229¹⁹), а також про те, чи графічні сполуки в з попереднім голосним (типу дав) можна вважати за дифтонги з фонологічного погляду (14, 546).

3. Курило і українська описова діалектологія.

Систематична праця Курило над діалектологією України почалася з 1922 р. Кожного літа впродовж п'ятьох років вона виїздила в терен, робивши діалектологічні, етнографічні і зокрема фолкльорні записи. На підставі скупих згадок у звідомленнях ВУАН і в передмовах Курило до діалектологічних записів з окремих сіл у (19) ці її подорожі можна реконструювати – не претендуючи на повноту – так: улітку 1922 р. Курило разом із своїм незмінним супутником від цього часу, визначним етнографом-музикологом Климентом Квіткою, відбуває експедицію на Білоцерківщину, Канівщину й Черкащину, себто на терен центральноукраїнських говірок (19, 93; 13, 66); далі її інтерес звертається до північноукраїнських говірок – на 1923 рік припадають дні експедиції на Чернігівщину й сумежні землі – в травні в село Хоробричі, в серпні – на Пирятинщину й Прилуччину, потім, з 26 вересня до 2 листопада – в Остерський, Сосницький, Чернігівський і Конотопський райони²⁰). Це дає Курило особисте знайомство з північноукраїнським Лівобережжям від тих околиць, що межують з білоруською мовою й мають перехідний характер, до тих, що межують з пів-

денноукраїнськими говірками. Тепер її завдання – прислухатися до другого полюсу українського мовного світу – крайніх південнозхідних говірок, і наступного, 1924 р. вона відвідує південнозахідне Поділля – Тульчинщину й Молдавію в її тогочасних адміністративних межах (19, 48; 22, 215). Цей матеріал її зацікавлює, і 1925 р. вона поглиблює його студіями в околицях Вінниці й Кам'янця (19,31; 19,55). Нарешті 1926 року Курило робить записи в околицях Тиврова й Проскурова (19,39; 19,61).

Систематичними й широкими спостереженнями Курило охопила таким чином обидві первісні говіркові групи української мови – північну й південнозахідну. Зустрічавши неукраїнські мовні острови серед української території. Курило цікавилася й ними, як також фолкльором різних груп людности України. Свої численні матеріали вона планувала видати трьома наворотами один збірник українських, молдавських і німецьких пісень, один збірник лексичного матеріалу з Поділля і окремо – решту прозових зарисів. З цієї програми здійснено в вигляді (19) тільки третю точку, та ще малий молдавський прозовий текст опубліковано в (22). Записи говірок Курило відзначаються великою фонетичною точністю, часом вони навіть перевантажені зайвими подробицями й індивідуальними й потенційними варіантами вимови, бо записи Курило були фонетичні, а не фонематичні. Але дослідниця дбала й за відсівання в записках значущих фонетичних варіантів від випадкових. Усі записи суворо локалізовані щодо села, а в великих селах і щодо частини села. Курило починає звичайно коротким описом села в його історії, економічному розвитку, сучасному стані; далі характеризує тих осіб, що від них безпосередньо роблено записи, при чому Курило звергає увагу на те, чи є відмінності в мові різних поколінь. Записи текстів супроводяться словничками. Курило використала також деякі чужі записи, але тільки при двох умовах: що їх робила філологічно освічена людина родом з даної місцевости і що Курило контролювала мову й вимову самої цієї людини.

Дбавши за точність відтворення говірки, Курило не спускала з ока й етнографічно-фолкльорного інтересу. Ті особисто вабили матеріали, зв'язані з обрядами. У (13) вона публікує матеріали, зв'язані з звичаєм “водити перегоню”, (22) дає матеріал до молдавського весілля, в (19) знахо-

димо дуже цікаві зразки голосінь (19, 7), примов (19, 11, також 22, 48), казок (19, 12, також 32, 51, 55), переказів тощо.

Отже, українська діалектологія й фолкльористика завдячують Курило чимало високовартісних записів. Проте для самої Курило записи не були самоціль. Вона не мала наукової вдачі етнографа-колекціонера, що мету свого життя бачить у накопиченні все нового фактичного матеріалу. У всьому збиранні Курило виразно присвічувала дальша мста – знайти в фактах сучасних говірок пояснення тих процесів історичного розвитку, які сформували українську мову, як ми її тепер знаємо. Ба більше, її цікавило, чи не можна знайти таких говірок, де ще відбуваються ті явища, які ввійшли в сучасну загально-українську мову вже закінченим, нерухомим фактом. Інакше кажучи: чи не можна в просторі знайти те, що, здавалося б, не повертається й не відновляється, – час, те, що минуло.

Саме цим пояснюється, чому Курило не виявила особливого інтересу до докладного монографічного опису окремих говірок. Хоч вона могла б укласти чимало таких описів, але написала тільки один – опис радше білоруської говірки з крайньої півночі України – села Хоробричів (11). Опис цей – зразковий своєю точністю й спостережливістю. Він почав новий етап у розвитку української описової діалектології, внеможлививши на майбутнє появу дилетантськи-безпорадних описів окремих говірок, типу, приміром, численних праць І. Верхратського.

Та що Курило цікавили насамперед проблеми генетичного характеру, а не опис окремих мовно-територіяльних одиниць, то на основі (11) виростають дві інші праці, вже не чисто описового, а описово-проблемного характеру – (12) і (16). Одна трактує про те, як відбувається перетворення на монофтонги північноукраїнських "дифтонгів", друга про те, як постає дисимілятивне акання-якання. Перша проблема основна для всієї української системи голосних, друга для білоруської і почасти південноросійської системи голосних. Хоробричі тут – тільки вихідний пункт. Порівняний з іншими місцевостями Чернігівщини, він стає відбитком одного етапу розвитку українського чи білоруського вокалізму, інші місцевості відбивають інші етапи, і так розподіл фактів у просторі стає своєрідним відбитком їх розподілу в часі – в історії української й білоруської мов. Відбиток цей далеко не завжди прямий і точний, його треба вміти прочитати, пот-

рібно для цього багато філологічних знань і інтуїції. Але захід вартий труду, бо наслідки виходять справді широкосяжні.

Так стається, що в працях Курило фактично стирається межа між описовою діалектологією й історією мови. Курило культивує записи і, з другого боку, використання матеріялу записів для історично-лінгвістичних реконструкцій, – але традиційний середній етап – послідовний опис-перелік усіх чи всіх головних рис окремої говірки, – цей етап найменше для неї цікавий. В цьому сенсі в с і статті й книги Курило, присвячені окремим питанням української історичної фонетики, виростають з діалектології, і всі її нові й плідні науково пояснення, як утворилися типові риси української звукової системи, побудовані на ґрунті докладних і сумлінних записів сучасних говірок, а інші джерела використовуються в них лише принагідно. Тому ці праці можна з однаковим правом розглядати і в цьому розділі і в розділі про досліди Курило з історії української мови. Але поскільки вони тільки матеріялом спираються на описову діалектологію, а всім спрямуванням орієнтовані на пояснення фактів історії української мови – і там дають низку нових розв'язань питань, – логічніше розглянути їх саме там.

У цьому розділі я зупинюся тільки над (16), бо ця праця, поперше, занадто щільно зв'язана з спостереженнями Курило в Хоробричах, а подруге, вона однаково випадає з циклу праць, що мають бути об'єктом нашого розгляду в наступному розділі, бо вона – єдина праця Курило, зв'язана з проблемами історії білоруської й російської мов, а не української.

Походженню дисимілятивного акання (себто такого типу акання, де в складі перед наголосом вимовляється а замість **а, о, е, ъ**, якщо в наступному наголошеному складі не а, але інші звуки, здебільша типу і/ы, якщо там а, напр., **вады, зямлі**, але **выда, зімля**) присвячено багато праць російських мовознавців (Шахматов, Дурново, Селіщев, Голанов, Якобсон та ін.), але треба сказати, що найближче до розв'язання проблеми підійшла Курило, – і це почасти саме тому, що в Хоробричах їй пощастило спостерегти постання дисимілятивного акання в самому перебігу. Своїми дуже прецизними й уважними спостереженнями Курило показала, що – в протилежність думці Шахматова і більшості інших російських мовознавців, що за ним ішли, – дисимілятивне акання не зв'язане з розрізнен-

ням довгих і коротких голосних ні безпосередньо, ні в наслідках. Причину появи дисимілятивного акання Курило вбачає в тому, що посилення експіраторного наголосу викликає редукцію голосного попереднього складу, редукція ця означає наближення органів мови до стану спокою, себто до найширшої їх позиції. Зокрема, коли наголошений голосний вузький, це спричиняє найширший звук у складі перед ним. Принципом і стає якнайширший звук перед наступним вузьким наголошеним голосним, себто найдовший стан спокою перед наступною напруженою вузькою артикуляцією (16, 69). Зокрема це зв'язане з початком наростання експіраторної сили ще в переднаголосовому складі (16, 70).

Не можна сказати, що Курило цілком визволилися від концепції Шахматова. Стаття Курило збудована на характеристичному непорозумінні: Курило спостерігала в Хоробричах, як недисимілятивне акання (сильне?) перетворюється на дисимілятивне. Але що в концепції Шахматова дисимілятивне акання – найстаріший тип акання взагалі, то й Курило не раз дає такі формулювання, ніби вона навітлює, як постає акання взагалі. В дійсності цього нема; ба навіть своєю статтею Курило саме показала, що дисимілятивне акання не первісний тип, і цим об'єктивно спростувала одну з провідних тез теорії Шахматова, – але зробила це, сама цього не помітивши. Тим то значення (16) для східнослов'янського мовознавства – більше, ніж думала сама авторка. Вона поклала початок ґрунтовній ревізії поглядів Шахматова на постання акання, яка тепер довершується в працях француза А. Ваяна і норвежця К. Станґа, дарма, що обом ця праця Курило, здається, лишилася невідомою.

Характеристика Курило як діалектолога була б не повною, якби не згадати про те, що Курило виступила на Україні піонером вивчення таких царин мови або сумежних з мовою, які й досі фактично майже не вивчалися. Я маю на увазі її змістовну програму для збирання особливостей жестів і міміки українських мовців, українських вигуків, дитячої мови, таємних мов, українського народного особового називництва й початків письма в формі власницьких особистих і родових знаків на поясах і рушниках, у татуванні, вузликів, способів сигналізації на віддаль, способів підписувати неписьменних, мнемоніки чисел, символіки кольорів (8). Попередників – дуже нечисленних – вона мала тільки у царині особового

назовництва (Франко, Сумцов). Але й продовжувачів у неї майже не було – тільки й можна згадати праці Романа Смаль-Стоцького в царині вигуків і Ол. Горбача в царині таємних мов²¹). Тим часом окремі приклади в програмі показують, що Курило мала в цих ділянках не тільки добру методу й обізнаність на західноєвропейській етнографічно-лінгвістичній літературі, а і деякі цікаві власні – хоч може й не систематичні – спостереження. І знову ж таки всі ці речі цікавили її не тільки порядком накопичення фактів – вони цікавили її також можливістю виявити через них широкі культурні кола, понаднаціональні зв'язки українців, може – наблизитися до накреслення нових шляхів до складної проблеми української й слов'янської генези. Особливо багатий матеріал Курило подає в цій програмі на вигуки, але дуже цінні й її спостереження щодо інтонації, міміки, жестів. Якби українські мовознавці реалізували цю програму Курило, то вони справді сказали б першими нове слово в цій царині в слов'янському світі²²).

4. Курило і історія української мови.

Формально праці Курило з історії української мови присвячені тільки трьом проблемам, усі три – з історичної фонетики, вужче – з історії голосних. У центрі стоять праці, що наświetлюють центральне питання української історичної фонетики – перехід **о, е в і** в нових закритих складах. Це – три статті (12), (25), (26) і книга (17). У спеціальних статтях опрацьовані перехід **о в а** в словах типу **багатий** (18) і західноукраїнський перехід **'а в 'е ('и)** (20). Однак значення цих праць Курило годі перецінити. Поперше, вони по-новому і загалом далеко переконливіше розв'язували деякі з найскладніших проблем історії української мови, а подруге і головне, з спостережень і висновків Курило розкривалися такі перспективи, що вся історія української мови готова була відкритися в новому світлі. Сама Курило це виразно усвідомлювала і заповіла низку дальших праць, що мали вже не тільки опрацьовувати дальші конкретні теми української історичної фонетики, а і ставити проблеми загальнішого, синтетичного характеру.

Як і в випадку Ганцова, через переслідування української науки й культури ці задуми не змогли здійснитися. Від грандіозного конструкти-

вного пляну залишилося лише кілька бетонових колон, простягнених у порожню височінь, з незаповненими прямокутниками між ними. Одначе і з цих недобудованих решток можна вгадати, куди йшла творча думка, хоч годі передбачити деталі замислу.

У питанні про розвиток **і з о, е** в нових закритих складах, одначе Курило мала змогу повністю викласти свої погляди. До Курило загально панував з малими винятками погляд, що **і** в українських словах типу **двір, піч** розвинулося з старих **о, е**, коли ті спершу подовжилися під впливом занепаду того слабого голосного **і, ь**, то був спершу після них **і** творив наступний склад (**дворь > двѳр, печь > пѳч**), а потім перетворилися на дифтонги, то й собі далі розвинулися в більшості українських говірок в **і**. При цьому погляді, що йде від Міклошіча й Потебні, північноукраїнські дифтонги розглядаю як проміжну стадію, що затрималася досі на півночі, але колись характеризувала всю українську територію. Уже Ганцов побачив, що це не надто ймовірна теорія, бо спадний характер наголосу в північноукраїнських говірках не сприяє внутрішньому розвитку "другої частини" цих дифтонгів у напрямі до **і**. Тоді, коли Ганцов писав свою визначну "Діалектологічну класифікацію українських говірок", Курило робила спостереження над говіркою Хоробричів і над іншими чернігівськими говірками і, за всіма ознаками, незалежно від нього прийшла до таких самих висновків. Коли в (11) ці висновки стосувалися ще тільки до одного села, в (12) Курило поширила їх уже на всю чернігівську групу говірок з тим, щоб потім, дослідивши па Поділлі інший тип говірок, прийти до синтетичної картини в (17).

Головною тезою (12) було, що чернігівські поліфтонги (Курило зве їх "дифтонги") мають спадну експіраторну силу й тональну висоту (12, 19). У зв'язку з загальним прискоренням темпу мови останній складник поліфтонгів у нові часи послаблюється, і відбувається процес монофтонгізації їх. Який саме монофтонг при цьому постає, – це може бути в різних місцевостях **ї, і** тощо – це залежить почасти від того, на якій стадії розвиток поліфтонга був перерваний новим процесом монофтонгізації, а почасти визначається ступенем делябіовеляризації попереднього приголосного. "Загалом передніші дифтонгічні відтінки зв'язані з підсиленням

першого сильного складового елемента коштом кінцевого слабого елемента; тут і складаються потрібні для монофтонгізації умови” (12, 31).

Ця характеристика північноукраїнських поліфтонгів стає вихідною точкою (17), де вона поповнюється ще іншими важливими спостереженнями, а саме до спостережень про однакову часокількість поліфтонгів з монофтонгами, про спадний характер північноукраїнського наголосу, про напружену лябіовеляризацію чи паляталізацію приголосних перед наголошеним голосним додається тепер важливе спостереження про характер кінця закритого складу: у північноукраїнських говірках кінцевий приголосний не обриває артикуляцію голосного, а наступав після ослаблення голосного і сам артикулюється напружено, не асимілюючися далішим звуком (17,10). Цим Курило пояснює, чому в північноукраїнських говірках дзвінкі приголосні зберігають свою дзвінкість. Явище це ставиться в зв'язок з загальним характером розподілу експіраторної сили й тонових висот.

Уже ця глибока аналіза словно-інтонаційної сторони говірки була цілковитою новиною в українському мовознавстві і відкривала нові можливості для пізнання розвитку північноукраїнських говірок як системи. Ці можливості одначе ще побільшилися, коли Курило зробила аналогічну аналізу щодо південнозахідних українських говірок. Тут картина виявилася відмінна, а де в чому й прямо протилежна. Відмінність між силою наголошених і ненаголошених складів показалася тут далеко меншою, при чому вона тим менша, чим далі на захід (17,31; я додав би, що це спостереження буде правильне, якщо почати не від східнього Поділля, а від центрального). Наголошені склади загалом не різняться великою довгістю, а зокрема закриті склади коротші від відкритих своїми голосними (**син** має коротше **и**, ніж **сину!**). Напрямо тональної висоти, а часто і експіраторної сили – не спадний, а злегка висхідний або рівний. Лябіовеляризація приголосних перед голосними заднього ряду буває рідко. Нарешті, дальший приголосний обриває голосний “на місці ще досить сильної його артикуляції” (17,36). З цим зв'язана посиленна його артикуляція, а наслідком цього буває глухнення дзвінких приголосних (вимова **дід, дуб** як **діт, дуп**).

Ці спостереження показали, що для південнозахідніх українських говірок годі думати про стадію, аналогічну з сучасними північноукраїнськими говірками. Голосний у закритому складі на південному заході не міг бути поліфтонгічним, бо поліфтонги північноукраїнського типу мають передумовою спадний характер наголосу, розмірно відмежовану артикуляцію наступного приголосного, а натомість лябіовеляризацію або палаталізацію попереднього приголосного, – нічого цього нема в південнозахідніх говірках. Ба більше, не доводиться говорити й про подовження голосного, бо цьому суперечать факти сучасної більшої короткості голосних у закритих складах, ніж у відкритих. Отже, стара теорія розвитку українського і в закритих складах через стадії довгих голосних, а потім поліфтонгів, була спростована, позбавлена ґрунту. Ставало ясно, що розвиток голосних у нових закритих складах в північноукраїнських і південнозахідніх говірках ішов самостійно. Курило приходила до того ж висновка, що й Ганцов, – українська мова склалася з злиття двох первісно відмінних говіркових груп. Стара теорія Міклошіча про розвиток українського і більш-менш наливалася тільки для північноукраїнських говірок. Треба було по-новому пояснити, як розвинулося в південноукраїнських говірках.

Курило береться за це завдання. Тут одначе вона стояла на хиткішому ґрунті гіпотез, і не все однаково добре підбудоване в цій теорії, дещо вимагає, здається, перегляду. Коротко, головне в її поглядах можна зформулювати так: у той час, як у північноукраїнських говірках занепад *ь*, *ъ* спричинив посилення попереднього голосного, в південноукраїнському посилювався весь склад, зокрема його приголосний. Паралельно з цим посиленням ішло, принаймні в подільських говірках, звуження голосних середнього ряду – *о*, *е*. Це звуження голосних нашаровувалося на попередній принцип “вокальної асиміляції”, – себто тенденції мати в межах інтонаційного слова голосні одного ряду. Рештки цього принципу вокальної асиміляції Курило знаходить ще й тепер на периферіях східного й південного Поділля (17, 55). Курило припускає, що засада вокальної асиміляції діяла в цій групі говірок ще тоді, коли слабкі *ъ*, *ь* існували, і відповідно перед ними вже тоді мало відбуватися звуження *о*, *е* (17, 71). Ось у цьому типі говірок і були передумови для постання нового українського і

в закритих складах, через стадію *ï*, але без усякого посередництва подовжених голосних чи дифтонгів.

Курило обґрунтовує цю теорію ще низкою деталів, а також обговорює різні інші рефлекси старих *o*, *e* в окремих карпатських говірках, – але тут нема потреби входити в розгляд цих питань. Відзначу тільки, що включення у з розвиткового ряду *o > i* (26, 86) різко суперечить даним пам'яток, та і в сучасних говірках у надто поширене, щоб його можна було приписати словацьким або польським впливам (26, 85²³). Та зміна цього твердження не захитує всієї території Курило. Загалом теорія ця дотепна. Але її вразливе місце – теза про ранній нахил до вокальної асиміляції в подільських і карпатських говірках. Кількох посилянь на окремі написання в старих текстах і скупі прояви її в нечисленних сучасних говірках не вистачає, щоб уважати її наявність, ба не тільки наявність, а вирішальне значення для старої звукової системи південнозахідніх українських говірок за доведені. Зрештою, як побачимо далі, сама Курило вагалася, чому приписати появу цієї тенденції, яка, загалом, не характеризує слов'янських мов.

Теорія Курило при її новості й оригінальності, здавалося б, повинна була викликати жваву дискусію. За кордоном вона, як свідчить проф. Андре Мазон, дуже зацікавила мовознавця такої слави як Антуан Мее²⁴). Але відгуки в ССРСР були незначні, а в Советській Україні – жадних. Сталося так головне тому, що атмосфера політичної чистки на Україні і в ССРСР взагалі, що стала наростати вже від кінця 20-их років, мало сприяла науковим дискусіям. Власне тільки двоє обґрунтованих заперечень пролунали, обидва того самого характеру: про те, що поруч із спадними поліфтонгами в північноукраїнських говірках існують і висхідні. Це мало б підірвати всю теорію Курило про те, що розвиток *o*, *e* в новозакритих складах на півночі України відбувався відмінно від цього розвитку на півдні України. Ці голоси належали російському лінгвістові Л. Бескровному і польському В. Курашкевичеві²⁵). Стаття Курашкевича вийшла трохи пізніше, коли Курило вже не могла йому відповісти, але в суті речі в своїй відповіді Бескровному (25; також 26, 79) вона передбачила й закиди Курашкевича й дала свою відповідь і на них. Курило не заперечує, що в північноукраїнських говірках трапляються висхідні поліфтонги, але вона

показує, що вони є лише на межах з поляками й росіянами, й вона переконливо доводить не українське й секундарне походження висхідного наголосу в цих говірках (25, 85).

Таким чином, Курило оборонила свою (й Ганцова) думку про принципово відмінний характер розвитку о, е, в нових закритих складах у північних і в південних українських говірках, а тим самим і тезу про первісно-відмінний характер їх акцентологічної системи, тим самим – про їх первісну відрубність і пізніше злиття. Тим то в дальших працях своїх вона могла з повним правом виходити як з доведеної з тези про “колишню відмежованість двох груп говірок, що склалися на сучасні українські діалекти” (21, 380), про те, що “українські діалекти в їх сучасному стані дають підставу твердити, що в основі їх лежать дві звукові системи, відмінні своїми основними тенденціями” (20, 75: пор. ще 20, 78). Довели Ганцов і Курило також з певністю, як розвивалися о та е в нових закритих складах у північноукраїнських діалектах. Натомість і далі дискусійним лишається перебіг цього розвитку в південноукраїнському. Теорія Курило цікава й науково плідна, але вона потребує дальшого розгляду, в світлі більшої кількості фактів, щоб бути або підбудованою, або зміненою.

Інші теми з історичної фонетики, що про них писала Курило, в своїх засновках і висновках безпосередньо зв'язані з тим, до чого вона прийшла в розгляненому циклі праць. Насамперед, слід зупинитися на (18), присвяченій появі а замість о в словах типу багатий, гарячий. До Курило ці форми пояснювали або асиміляцією о до наступного наголошеного а, – але тоді лишається незрозумілим, чому ця зміна охопила лише кільканадцять слів, не порушивши низки інших, таких як коза, козак тощо, – або наявністю старих праслов'янських варіантів. Курило, спершися на діалектологічні дані, показує, що межа між формами типу багатий і богатий проходить центром Поділля між Старокостянтинівом, Баром і Могилевом на захід з їх богатий і Летичевом, Жмеринкою, Ямполем на схід з їх багатий. Ця межа збігається з межею між старим Подільським і Брацлавським воєводствами, а в 15 сторіччі вона була межею між Польщею й Литвою. Тим самим відпадає думка про праслов'янські варіанти, і Курило вважає, що форми з а, зв'язані з Литовською державою, треба розглядати як окремі білорусизми або північноукраїнізми.

Крім безпосередньої ваги для розгляданого питання, стаття ця має ширше значення. Вона бо встановлює стару діалектологічну межу на Поділлі, що була в засаді межею північноукраїнських впливів на південь. Імовірно, що ця межа старіша від 15 сторіччя, – що тут давніше проходив поділ між Пониззям, що належало до Галицького князівства, і Побожжям, що тягло до Київського (18, 143). Додам від себе, що якоюсь мірою цю межу може можна зв'язувати й з західньою межею первісної Русі²⁶). Тож не дивно, що з нею зв'язаний і ряд інших явищ. У (21, 401) Курило встановлює, що ця лінія є приблизною межею для таких явищ, як послідовна вимова ненаголошеного о як у на захід (гулубка, мулуко) проти вимови о як у тільки перед наголошеними високими голосними на схід (гулубка, але молоко), наявності протетичного w на захід проти протетичного г на схід (горати – ворати), твердості ц і с в суфіксі -ськ- на захід, давального відмінка на -ови/-еви на заході, орудного відмінка однини імен жіночого роду на -оў, -ом (гороў, го-ром) на заході, давального/місцевого відмінка однини м'якого типу іменників на -и на заході (на воли), м'яких прикметників на -ній, -тій і дієслівних форм 1-ої особи типу ходю, прошю й 3-ої особи типу ходе, просе на сході, минулого часу типу ходивем, майбутнього часу типу буду ходив, інфінітива типу печи (а не пекти) і окремо вживаного -ся на заході. Установлення цієї межі – велика заслуга Курило, і воно відкриває великі перспективи для історії української мови, що їх сама Курило вже не встигла висвітлити. Зокрема, цей факт кидає дещо нового світла й на розвиток о, е в закритих складах, бо саме від цієї межі починається на захід спад різниці в силі вимови наголошених і ненаголошених складів.

Так само й (20) не тільки розв'язує свою проблему, а і чимало дає для загальної проблематики. Стаття ця присвячена західньоукраїнському переходові а в е (и) по м'яких приголосних (час > чєс). Використавши матеріал етнографічних записів, Курило встановлює докладну географію цього явища і широту його діяння в окремих місцевостях. Вона приходить до висновку, що зміна 'а > 'е ('и) в позакарпатських західньоукраїнських говірках охоплює як правило ті слова, де польська мова має е, а систематичніше здійснена ця зміна в південній частині гуцульського діалекту, де вона охоплює всі 'а. Щоб пояснити цей розподіл фактів. Курило вдається до

історії польського колонізаційного руху на Західню Україну і висуває тезу про те, що перехід 'а в 'е в українській мові постав під впливом польської мови там, де польська мова має а там, де стосунки з польською мовою не були такі безпосередні, поширено зміну на всяке 'а (20, 104).

Я не думаю, щоб з цим висновком можна було цілком погодитися. Радше його слід перевернути: вогнище цієї зміни слід шукати, як це нормально буває, там, де воно проявилось найсильніше, – себто на півдні, у гуцулів. Ширячися звідти на північ, зміна ця справді могла прищеплюватися не в усіх категоріях слів, а – в умовах взаємодії з польською мовою – в тих словах, де польська мова мала ę. Одначе і тут вплив цей був взаємний, бо як показують новіші дослідження²⁷), самі польські діалекти в цих випадках утрачали – під українським, мабуть, впливом – носовість так що обидві мови діставали в наслідок вирівнювання, створеного відмінними процесами, той самий наслідок – 'е. Може постати питання про те, чому ж у гуцульських говірках 'а > 'е. Наскільки нам взагалі приступні причини цього явища, я б шукав їх радше в балкансько-українських мовних зв'язках, конкретніше – румуно-болгарських, в пряме заперечення тези Курило про брак будь-яких українсько-болгарських мовних зв'язків (20, 196). Це більше відповідало б і хронології, бо явище це ледве чи можна зв'язати з 13 сторіччям, як пробує Курило, воно радше датується кінцем 14 – початком 15 сторіччя.

Але незалежно від цього ця стаття Курило цікава тими ширшими перспективами, що вона їх почасти розкриває. Мало бо ствердити наявність двох діалектних груп, що з них склалася українська мова, треба поставити ще питання про те, як і чому вони постали. І тут природним стає питання про обставини історичного життя їхніх племінних носіїв, про ті історичні обставини, що зумовили. з одного боку, ізоляцію цих двох груп одна від одної, а з другого, – можливо, їх тимчасові сходження з іншими, не східнослов'янськими народностями. Питання ці цікавили Курило, і вона їх не раз підносила, хоч загалом вони не встигли знайти в неї розгорненого, переконливого наświetлення. В (20) вона ставить проблему українсько-польських і українсько-болгарських зв'язків мовного характеру. Даремно відкидаючи останні, – згадати хоч би той дуже важливий факт, що болгарська мова використовує паляталізовані приголосні перед голосними за

таким самим принципом, як українська (збереження палятальности не перед передніми голосними, себто брак "палаталізованих складів", унезалежнення характеру приголосного від характеру наступного голосного), – Курило, як ми бачили, дещо однобічно розуміє польський вплив.

Її інтерес до українсько-румунських мовних зв'язків засвідчений її працею над молдавською діалектологією, де вона між іншим зазначає (22, 216 і 217), що характер наголосу у молдавських говірках такий же, як у південнозахідніх українських, – обставина, що може багато важити для загальної концепції Курило. Нарешті зверталася її увага до проблеми зв'язків української мови з тюркськими мовами – в кінцевих міркуваннях (17) про елементи вокальної гармонії в старій фонетичній системі південнозахідніх українських говірок. Однак Курило не висуває тут якоїсь виразної тези, волівши послатися на Бодуена де Куртене, що знаходив елементи вокальної гармонії в резьянських говірках словінської мови й був схильний приписати їй "можливого впливові тюркському або фінсько-угорському" (17, 87). Курило в кількох місцях обіцяла повернутися до стосунків української мови з іншими мовами – болгарською (20, 107), польською (20, 104), словінською й сербською (кайкавською – 26, 88), литовською (24, 2). Мимобіжні завваги про взаємини української мови з сусідніми мовами – білоруською, російською, польською, словацькою, угорською – розкидані по багатьох працях Курило. Не підлягає сумніву, що їй уявлялась синтетична праця в цьому напрямі, і не її провина, що цей задум лишився нездійсненим.

Інші теми з історії української мови теж не змогли бути висвітлені Курило систематично. Судячи з (21, 381) вона готувала працю про український перехід е в о (женити – жона), – тут кинено принагідно чимало цікавого матеріялу до цієї проблеми. Вона звернула також увагу на низку питань, досі занедбаних в історії української мови, як от, наприклад, пояснення подвійних форм збирати, вмирати – збірати, вмірати; пояснення переходу мн у вн (комнір – ковнір); групи чн – шн (соняшний – сонячний); приросток ви- і ві-; українське акання; типи дієприкметників на зразок метений – мечений – метяний; форми першої особи множини на -ім, -імо, -іме; інфінітиви на -овати і -увати; третій ступінь порівняння з префіксами най-, на-, над-, май-; числівники на -дцять, -йцять, -нцять.

Курило не присвятила спеціальних праць проблемі існування чи неіснування спільної прасхідньослов'янської мови. Проте з побіжних скептичних зауваг щодо висловлень Кульбакіна (7, 217) і Трубецького (18, 11) видно, що вона не вважала існування прасхідньослов'янської мови за правдоподібне. Зрештою, розбудовуючи свою теорію двох діалектних груп, що з них склалася українська мова, Курило почасти підривала теорію прасхідньослов'янської єдності.

Активно цікавлячися іншими мовами як матеріалом для історії української мови, Курило не працювала над їх проблематикою як чимсь окремим, за винятком (16) і дуже цікавих, але принагідних думок про глибоку давність східньо-слов'янського акання в (18, 144), хоч вона почувала себе дома не тільки в загальній славістиці, а почасти і в романістиці. – вона не раз зіставляла українські фонетичні процеси з фонетичними процесами головних романських мов.

Не зважаючи на всі пороблені застереження, вклад Курило в історію української мови колосальний. Це пояснюється її великою ерудицією, як у знанні фактів української мови, зокрема її діалектів, так і теоретичного мовознавства, а з другого боку, живим чуттям дослідника-відкривача. Це чуття вона посідала в великій мірі: вона ніколи не спинялася перед утертими поглядами, хоч би які вони були поширені, а перевіряла їх усіма приступними фактами. З другого боку, це чуття провадило її від детальних і дрібних фактів до широких узагальнень. І хоч дещо з цих узагальнень сьогодні не можна прийняти, але навіть і в цих небагатьох випадках шукання Курило були вирішальні для дальшого розвитку української мовознавчої науки. Слушно характеризував Василь Сімович Курило як "одного з найкращих українських лінгвістів новіших часів" (5, 3).

5. Теоретично-методологічне уґрунтування.

Курило не належала до лінгвістів, безтурботних щодо методології своєї науки, до вчених, що покладаються на логіку самих фактів. Вона більше, ніж хто з її сучасників, українських мовознавців, усвідомлювала вагу суворої й послідовної методології. Тому не випадково у всіх її наукових працях вперемішку з посиланнями на славістів ми зустрінемо посилання на теоретичні мовознавчі праці. Імена Ш. Баллі, Я. Бодуена де Куртене,

Ф. де Соссюра, О. Єсперсена, А. Мее, Ж. Вандрієса, Г. Шухардта, а надто фонетиків світового імені (див. далі) раз-у-раз трапляються на сторінках її праць, – явище, що його не знайдемо в такій мірі ні в Ганцова, ні в Сімовича, ні в Бузука, ні в переважної більшості українських славістів того часу. Особливо Гуго, Шухардт був близький Курило своєю увагою до діалектів, своєю теорією безнастанного схрещення мов і говірок. Як і Шухардт, Курило не задовольнялась загальними характеристиками діалектних груп: "Одним із важливих завдань діалектології є вказати як на окремі переходові явища, так і на групи переходових говірок, вказати на внутрішній зв'язок між тими групами, які становлять кожна більш-менш об'єднану мовну цілість" (21, 404). З цієї настанови виходячи, Курило, як ми бачили, зуміла провести центром Поділля дуже характеристичну мовну межу, що показала, доки на захід на терені південнозахідних говірок сягали північні впливи. Проте, Курило ніколи не ставала на Шухардтові позиції заперечення внутрішньої закономірності в звуковому розвитку мов. Недурно її головна праця (17) має епіграф з Вандрієса – "Мова складається не з ізольованих фонем, а з системи фонем". Тому в діалектології Курило була противником клясифікації говірок способом механічного переліку їх рис: "Явище характеристичне для одного діалекту, може бути більш чи менш відоме й у межах другого діалекту, де воно не є характеристичне", – зазначає вона (21, 403). Кінець-кінцем, спроби Курило пов'язати пояснення всіх звукових змін з акцентологічною системою мови є не що інше, як спроба це загальне поняття взаємозв'язку мовних явищ розкрити через конкретні факти фонетичної системи.

Однак конкретні поштовхи до мовних змін Курило знаходила не в внутрішніх закономірностях самої мови, а в зовнішньо-історичних обставинах. "Кожна фонетична зміна, що її можна визначити як більш-менш загальну мовну тенденцію в певній групі говірок, отже, як тенденцію характеристичну для даної групи говірок, стається наслідком певних історичних подій, певних схрещень. І щоб дорозумітися причин такого роду мовної зміни, щоб визначити відповідне схрещення, треба дошукатися історичних подій, які, будучи зв'язані з групою говірок, де відповідна мовна зміна відбулася, спричинилися до цієї зміни", пише вона (20, 79). Ще більше наголошена ця теза – хоч може почасти й вимушено – в фор-

мулюванні: "Як функція соціальна мова й не може мати сталих тенденцій, від соціальних умов незалежних" (23, 233). Не можна не відзначити, що вага внутрішніх закономірностей мовного розвитку тут применшена і щодо причин мовних змін, і особливо щодо їх напрямку, який чей же завжди визначається взаємодією нового фактора з наявними в мові тенденціями. Вага внутрішніх закономірностей мовного розвитку в Курило применшена, а вже рішуче не можна погодитися, що її пояснення стосуються до кожної мовної зміни.

Другою слабою стороною праць Курило було недостатнє використання пам'яток. Хоч вона не раз до них удається (напр., 17, 39; 18, 143, 20, 105), але тільки між іншим, не завжди вдало і завжди не з перших рук. Діалектологічні дані й дані пам'яток не завжди виступали гармонійно в її працях, перші здебільша панували. Та це не було наслідком якоїсь теоретичної принципової настанови, а тільки результатом перебігу біографії Курило, і, якби її науковий розвиток не був силоміць обірваний, то це було б напевно надолужене.

Як розвивалися й поглиблювалися погляди Курило, як багато вона працювала над тим, щоб бути на рівні світової лінгвістики, показує зокрема розвиток її підходу до тієї частини теоретичного мовознавства й лінгвістичної методології, яка її найбільше цікавила, – я маю на увазі питання фонетики й фонології. Солідна фонетична підготовка виявляється вже в (11). Однак вдосконалення фонетичних спостережень над говіркою тут відбувається тільки в напрямі якнайбільшої концентрації уваги на деталях і відтінках різних індивідуальних вимов, при чому фонематичне не відрізняється від комбінаторного, загальне – від індивідуального, типове – від випадкового. Методологічно праця нагадує діалектологічні дослідження Оляфа Брока. Тим то мав рацію Синявський, коли писав про цю працю: "Хоч і чимало дає ця розвідка для пізнання північних українських говорів (і білоруських), хоч і як безсумнівно позитивні деякі фонетичні констатування в ній, та в цілому звуки трактуються в ній без найменшого розподілу їх на фонемі й відтінки, отже... в основі чисто імпресіоністично й суб'єктивно..."²⁸).

У період, коли Курило писала (17), вона, очевидно, особливо багато працювала над питаннями загальної фонетики. Результатом цього є (14).

Щодо діалектології, то Курило тут ще боронить настанову на опис кожного найдрібнішого звукового відтінка, – “в такій мірі, в якій це тільки й може вловити тонке дослідницьке вухо” (14, 533). Поза тим одначе тут уже звучать деякі нові ноти. Ними є оборона типізації звуків і оборона акустичних дослідів.

Курило відкидає чисто фізіологічний характер фонетики, обстоюючи, що фонетика має бути філологічно-лінгвістичною наукою (532). У зв'язку з цим Курило згадує вже про фонему в розумінні Бодуена де Куртене (535), хоч загалом воліє ще говорити про звук, а не фонему, але “як суму усіх тих звукових відтінків, що в нашій уяві об'єднана однією психофонетичною одиницею”. Пробиваючися до глибшого розуміння фонему, Курило в іншому місці висуває – ледве чи доцільне – поняття якоїсь узагальненої артикуляції (546). Кінець-кінцем у її виступі проти чисто артикуляційного опису в фонетиці, за вивчення бодай у принципі акустичної сторони мови всупереч практичній недосконалості його методу тоді теж, мабуть, проявляється її бажання вийти за межі традиційної фізіології звуків. Варте може уваги, що пізніший розвиток акустичних досліджень за допомогою спектрограм, особливо розвинений у сучасній Америці, потвердив інтуїтивні передчуття Курило²⁹). Те саме не завжди виразно зформульоване намацання шляху до фонологічної настанови проявилось і в відкиданні спроби Форкгаммера збудувати універсальну, всесвітню звукову систему поза межами окремих мов (542).

Те, що радше передчувалося й накреслювалося в (14), знаходить досить чіткі контури в (23), – звичайно під впливом знайомства з працями попередників і провідників празької фонологічної школи (Є. Поліванов, Н. Яковлев, Р. Якобсон), що їх авторка не раз і цитує в цій статті. Недурно ця стаття незабаром, у роки розгрому української науки в СРСР, дістала не більше, не менше таку характеристику: “Стаття висвітлює матеріал з методологічних позицій суб'єктивного ідеалізму, повторює думки буржуазних мовознавців, еkleктично застосовує їх у своєму визначенні... Все це дає підставу уважати, що в даному разі ми маємо очевидний вияв ворожої націоналістичної (! Ю.Ш.) ідеології”³⁰).

В дійсності (23) не виявляла ні суб'єктивного ідеалізму, ні тим більше націоналізму, як не виявляла вона й послідовності в окресленні фо-

ними. На останнє вказував слушно Сімович, який одначе характеризував працю Курило як "ґрунтовну й точну"³¹). Та не можна цього закидати Курило, коли й сьогодні советське мовознавство блукає між трьома соснами психологічного, соціологічного й чисто лінгвістичного розуміння фонемі й не може вийти на жадну путь³²). В усякому випадку нове й цінне в (23) було вже виразне намагання виплутатися з хащів психологічного розуміння фонемі й зрозуміти її місце в системі мови. Якщо суто лінгвістичні формулювання переплітаються в Курило з соціологічними (напр., на тій самій ст. 218 сказано, що фонема – явище соціяльне, а фонологія схарактеризована як наука лінгвістична!), якщо попри критику психологізму часом в основу розуміння фонемі ще кладеться "язикова свідомість" (221), то це пояснюється почасти соціологічними захопленнями авторки перед цим (пор. вище, на ст. 67–68 про причини нових змін), а почасти тиском стилю доби, що намагався всі поняття висловлювати в термінах офіційної соціології. Найважливішим здобутком Курило в цій роботі було одначе твердження про те, що "характеристична ознака кожної фонологічної системи є взаємний стосунок фонем" (224). Ствердити це означало ствердити лінгвістичний характер поняття й його застосування.

З цим зв'язані і інші нотки, що в працях Курило цього часу зраджують її зацікавленість проблемами молоді тоді фонології. Так у 23, 38 вона вперше стверджує вагу чисто синхронічного підходу до явищ сучасної мови. Цікаві її міркування про мовні жанри, про статистичну методу в лінгвістиці (23, 232).

Одначе на цьому етапі особливо цікавих методологічних шукань праця Курило була перервана. Реалізувати ці засади в жадній роботі на конкретні теми Курило вже не могла. Брутальність удару, завданого їй як науковцеві, була прямо пропорційна ступеневі її талановитості й мірі її впливу. Не можна знайти, мабуть, жадного виступу на мовознавчі теми 1933-34 р., де б відповідно не згадувано її ім'я. Ось кілька прикладів, виписаних лише з одного числа журналу "Мовознавство", ч. I, 1934: "Інститут Мовознавства недостатньо боровся з буржуазним націоналізмом..., не добачив нової прихованої тактики класового ворога, що проліз до теперішніх і колишніх наукових робітників Інституту (Курило, Шелудько, Трохименко,

Драй-Хмара)" (19. Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовно-му фронті в питаннях термінології); "Виразним представником... контрреволюційної програми української буржуазії в українському мовознавстві є безумовно Курило" (27. Ст. Василевський. Добити ворога); "Теоретично шкідливі настановлення і поради" Курило "охоче підхоплювали націоналістичні елементи" (45. П. Горецький. Націоналістичні перекручення в питаннях українського словотвору): "Праця О. Курило, безперечно, є синтез націоналістичних... правил" (55. Г. Сабалдир. Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації), – такі цитати можна продовжувати в безконечність. Чи треба говорити про те, що вони мали не чисто академічний характер, а надто для автора, що вже мав у своїй біографії арешт за "Петлюровщину" в 1921 р.³³). Після цієї кампанії цькування, як завжди в таких випадках, наступило цілковите замовчування. Чи ж дивно, що ім'я й праці Курило ніби не існують в ССРСР?

У таких обставинах кінцевим було нагадати про життя й діяльність цього представника іншої нації, що віддав свою кваліфікацію, досвід, працю, а зрештою й життя українській нації і українській науці. Це треба було зробити, поза тим, не тільки з пошани до постаті Олени Борисівни Курило, а і з уваги на те, що її заслуги в унормуванні української літературної мови – незаперечні й невідгладні, а її праці в українському мовознавстві – це той вихідний пункт, від якого тільки й може далі плідно розвиватися ця наука. Коли советський режим знищив Ганцова як науковця, Курило наче підхопила прапор, що випав був з його рук, і провадила далі почате ним, поки могла. На жаль, цього не сталося з самою Курило. Коли її вибито з лав українських мовознавців, не знайшлося нікого, навіть і поза межами УРСР, хто б продовжив її й Ганцова працю. Становище це не можна вважати за нормальне.

Грудень 1952 – Листопад 1953.

Примітки:

1. Академия Наук СССР. Наука и научные работники СССР, VI. Ленинград 1928, ст. 208.
2. Лист проф. Ол. Оглоблина до мене з 27. 12. 1952.
3. Лист д-ра Т.Олесіюка до мене з 20. 1. 1953.
4. Записки Іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, 1, Київ 1919, ст. LCI.

5. Лист д-ра Т. Олесіюка до мене з 22. 10. 1953. На думку д-ра Олесіюка, особливе значення міг мати вплив українських студентських громад у Варшаві, що тоді провадили дуже активну працю і широко залучали до неї і осіб не-українського походження, що багато з них потім стали добрими українськими патріотами.
6. Цитований лист проф. Оглоблина.
7. Берлін 1923, ст. 20, 64.
8. Прага 1925, ст. 9.
9. Київ 1926, ст. 15.
10. Київ 1927, ст. 119.
11. Держплян УСРР. Наукові установи та організації УСРР. Харків 1930, ст. 238.
12. Лист. п. М. Струтинської до мене з 12. 12. 1952.
13. Записки Іст.-філ. відділу ВУАН, 19, ст. 385.
14. У дальшому праці Курило будуть цитовані за числами в списку. Друга цифра позначатиме сторінки. * позначені праці, що я їх не мав у руках, писавши цей нарис.
15. Записки Іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, 19, ст. 385.
16. Курило здавалося, що ці дієприкметники в українській мові поширилися під впливом російської мови, бо вона не помітила типової для багатьох слов'янських мов, найменше саме для російської, а чи не найбільше для словацької і української, тенденції зберегти дієприкметники, але в універсальному вживанні, з загальним часом і станом – див. про це Ю. Шерех, *Participium Universale im Slavischen*. Winnipeg, 1953 (*Slavistica*, 16).
17. Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства, 2, 1929.
18. *Das unbetonte ukrainische "e" kein selbständiges Phonem?* *Slavia*, 14, 1937.
19. Пор. про це Юрій Шерех. *Phonema Errans*. *Lingua* II, 4. 1950.
20. Записки Іст.-філ. відділу Укр. Акад. Наук, 4, 334–336; 10, 4; 19, 105.
21. Р. Смаль-Стоцький. Примітивний словотвір. Варшава 1929: О. Horbach. *Argot in Ukraine*. Shevchenko Scientific Society. Philological Section. Proceedings, I. New York – Paris 1952.
22. Розгортання праці в дусі програми Курило привело б на Україні до створення тієї ділянки лінгвістики, що межує з антропологією в широкому розумінні останнього терміну, як це проявилось приміром, у праці А. Sommerfelt. *La langue et la société. Caracteres sociaux d'une langue de type archaïque*. Осло 1938 (про жести тільки скупа згадка на ст. 36) і як це особливо типово для сучасної американської антропології, – пор. *Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics (Memoir 8 of the International Journal of American Linguistics*. Балтімор 1953). Характеристично одначе, що про жести й міміку не можна знайти нічого навіть у такому широкому перекрої сучасної американської антропології, як той, що даний у книзі *Anthropology Today*. Prepared under the Chairmanship of A.L. Kroeber. Чикаго 1953.
23. Пор. І. Панькевич. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Прага 1938, ст. 86 і далі.

24. Лист проф. Мазона до мене з 20. 10. 1953. Меє знав думки Курило з короткого викладу її теорії в (26). Виклад цей постав з особистого знайомства Курило з А. Мазоном і А. Мартелем під час перебування останніх у Києві 1927 р., де їх гостила Українська Академія Наук, як подає проф. Мазон в тому ж листі.
25. А. Бескровный. К вопросу о природе дифтонгического рефлекса о в переходных северно-украинских говорах Воронежской губернии. Сборник статей в честь А.Соболевского. Ленинград 1928; W.Kuraszkiewicz. Z badań nad gwarami różnomaloruskimi. Rocznik Sławistyczny X, 1931. Пор. вище, стор. 16.
26. Пор. Іпатський літопис під р. 1152, – всупереч запереченням Б. Рибаківа. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И.В. Сталина. Вопросы истории 9, 1952, ст. 52.
27. Y. Serech. The Problem of Ukrainian-Polish Linguistic Relation from the 10th to the 14th Century. (Slavic) Word 8, 4, 1952, p. 346. Дуже важливе виправлення й доповнення слід внести за Z. Stieber. Rozwój fonologiczny języka polskiego. Варшава 1952, ст. 40. Факти, що на них указує Штібер, посилюють пропоноване тут розв'язання проблеми всупереч самому Штіберові, ст. 42.
28. Олекса Синявський. З української діалектології. Про фонетичний принцип у діалектології. Український діалектологічний збірник, 2. Київ 1929, ст. 235.
29. Після першої більшої спроби Martin Joos. Acoustic Phonetics. Балтімор 1948 (Language Monograph No. 23), де сам автор дуже обережний, щоб не сказати скептичний до власних можливостей (пор. зокрема стор. 5, 8), див. особливо R. Jakobson, G.M. Fant, M. Halle. Preliminaries to Speech Analysis. Massachusetts Institut of Technology, Acoustics Laboratory. Technical Report No. 13, 1952.
30. І. Сунцова. Фонема. Мовознавство, 2, 1934, ст. 120.
31. V. Simovuč. Das unbetonte ukrainische "e" kein selbständiges Phonem? Slavia, 14, 1936-7, с. 529, 526.
32. Пор. С. Шаумян. Проблема фонемы. Изв. Акад. Наук, СССР, Огл. Литературы и языка, XI (1952), 4 і дискусію з приводу цієї статті в дальших числах того ж журналу, в "Вопросы языковедения" та ін. органах.
33. К. Туркало. Мої завваги до цінної праці. Нові дні, 45. Торонто 1953, ст. 26.

Джерело: Юрій Шерех. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1954 (серія "Українські вчені", ч. 5). С. 39-77. <https://zbruc.eu/node/42766>

Додаток Г ГЛОСАРІЙ

А

Абётка – 1. сукупність усіх літер певної писемності, розміщених в установленому порядку (синоніми – **азбука, алфавіт**)¹; 2. у художній літературі – своєрідна жартівлива поетична форма, у якій у віршових рядках слова дібрані переважно на певну літеру таким чином, щоб створити певний комічний ефект (синоніми – **азбука**).

Автентичний – (грец. *αὐθεντικός* – справжній) – такий, що відповідає оригіналу, дійсний; той, що ґрунтується на першоджерелі.

Автоетнонім – (грец. *αὐτός* – сам, *ἔθνος* – народ, *ὄνομα* (*ονόματος*) – ім'я, назва) – самоназва етнічної групи людей: племені, племінного союзу, народності, нації, а також етнографічного угруповання у складі цих одиниць, груп споріднених народів.

Автологія – (грец. *αὐτός* – сам, *λόγος* – слово, поняття) – уживання слів і висловів у прямому значенні, майже без звертання до тропів.

Адвербіалізація – (лат. *adverbium* – прислівник) – перехід у прислівники слів, що належать до інших частин мови.

Ад'єктивіація – (лат. *adjectivum* – прикметник) – перехід у прикметник інших частин мови.

Адресат – *speaker, producent, sender* – (нім. *Adressat*) – партнер комунікативно-мовленнєвого акту, отримувач мовного повідомлення.

Адстрат – (з лат. *ad* – біля, коло, *stratum* – шар, пласт) – сукупність елементів мовної системи, що відображає результати впливу однієї мови на іншу в умовах довгочасного існування контактів носіїв цих мов (турецький адстрат в балканських мовах).

¹ Олекса Синявський у «Нормах української літературної мови» до **абётки** вжив синонім **альфабёт** (Синявський О. *Норми української літературної мови*. Львів: Українське видавництво, 1941. 357 с. С. 5).

А́збука (від назви перших кириличних літер *а* – «аз» і *б* – «буки») – 1. див. **Абетка** 1; 2. рукописні словники-довідники, у яких статті розміщувалися в алфавітному порядку, в окремих випадках зазначалися посилання – літературні джерела і мова, з якої походило слово (найвідоміший «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє» 1627р. Памво Беринди; інші назви **азбуковники, алфавітники, алфавіти**).

Акту́вні і паси́вні органи мо́влення – (*активний [лат. *activus*] – діяльний, енергійний; пасивний [італ. *passive* від лат. *passives* – недіяльний]*) – різні категорії органів мовлення залежно від їх рухомості чи нерухомості. До активних (рухомих) органів мовлення належать: у порожнині гортані – голосові зв'язки, пірамідальні хрящі, щитовидний хрящ; в порожнині зіву – м'яке піднебіння і язичок; в ротовій порожнині – язик, верхня частина з яснами (альвеолами зубів) і верхнім рядом зубів, нижні зуби з альвеолами; нарешті, внутрішні стінки щік, що обмежують ротову порожнину. Верхня губа – пасивний орган при творенні більшості губних приголосних і активним, на рівні нижньої губи, при творенні лабіалізованих голосних і білабіального (губно-губного) (w). Носова порожнина належить до пасивних органів мовлення, оскільки служить лише проходом для струменя повітря, що виходить при носових звуках, але немає активних органів.

Акту́альне членува́ння ре́чення – *active division of the sentence* – (*лат. *actualis* – той, що має реальне значення і функцію у певному висловленні*) певний тип репрезентації комунікативної організації змісту висловлення. В основі якого лежить концепція комунікативного статусу висловлення (фрази). Фразу розглядаємо як структуру повідомлення, яка має дві частини; перша – розкриває тему повідомлення (тема), друга – власне інформативна, повідомляє про нові аспекти теми (рема). Рема – смисловий центр фрази, який виділено логічним наголосом. Засновниками концепції актуального членування висловлення вважають А. Вейля та В. Матезіуса (Празька лінгвістична школа).

Акце́нт – (*лат. *accentus* – наголос*) – 1) те ж, що й наголос в усіх значеннях цього слова; 2) сукупність фонетичних ознак мовлення, які видають у мовцеві іноземця. Іноземний акцент, особливо німецький, характеризується нерозрізненням глухих і дзвінких приголосних, заміною як

твердого л, так і м'якого ль німецьким l, непом'якшенням приголосних тощо. Наприклад такий акцент зобразив Ю. Андрухович в романі «Дванадцять обручів» (мовлення Карла-Йозефа Цумбруннена – австрійського фотографа-журналіста): «... *відповів завчене «шурналіст, фото»*; або: «... *«дуже пгошу, дуже пгошу»* – *відповідав їй на вияви вдячності замість того, щоб хвацько махнути рукою і закрутити що-небудь пародійне чи куртуазне, для чого бракло знання українських слів...»*. Деколи іноземний акцент (наприклад, англійський) може себе викрити в інтонації, деколи тільки в загальному звучанні мовлення (так ми можемо визначити мовлення українців діаспори). «-*О, пане Штундеро, перепрошую, пане Немрич, дуже радий, що ми спіткалися!* – *сказав замість відповіді доктор Попель»* (Ю. Андрухович. Рекреації). Поряд з іноземним акцентом існує і діалектний акцент, який вказує на те, що рідною для мовця є не літературна вимова, властива будь-якій говірці певної мови. «*В суботу маю йти до молодиці. А це також довгі збори. Так що, вибачейте*» (М. Матіос. Солюдка Даруся).

Акцентаційно-інтонаційна систéма мóви – (лат. *accentus* – наголос) – сукупність вимовно-слухових засобів, застосованих в конкретній мові для здійснення акцентної організації фрази та її інтонування (надання їй певної інтонації).

Акцéнтні пóділи – (лат. *accentus* – наголос) – межі між акцентними періодами.

Засобами поділу служать 1) **паузи**, які зустрічаються факультативно на всіх ступенях акцентного членування; 2) **темпові засоби** – прискорення темпу в кінці періоду й уповільнення на початку чи навпаки; 3) **мелодійні засоби** – підвищення голосу в кінці періоду (за напрямком до останнього лексичного наголосу в періоді), і пониження на початку періоду, що нормально застосовується при розмежуванні рядів, і пониження чи підвищення голосу (залежно від типу речення – розповідного, питального чи окличного), обов'язкове в кінці ланцюжка; 4) **динамічні засоби**, які зустрічаються при розмежуванні ланцюгів, а також мелодично висхідного чи спадного ряду, підвищення відносної звучності і загальної напруги на початку періоду і зменшення в кінці і, навпаки; спадний динамічний рух часто спостерігається в заключному акцентному ряді

акцентного ланцюга (особливо в розповідних реченнях), висхідне – в попередніх рядах; 5) варіація складової напруги, на яку опирається розмежування складів.

В окремих випадках розмежування здійснюється без допомоги перерахованих засобів: акцентний період має обмежений обсяг і при подальшому збільшенні числа складів ділиться у сприйнятті комуніканта. Певну роль грає ритмічний фактор і фактори смислові – словоподільний ступінь смислової і формально-граматичної зв'язності суміжних слів.

Акцэнтна вага́ скла́ду – (*лат. accentus – наголос*) – кількісна оцінка відносної ролі складу в акцентній організації 1) слова, 2) фрази і мілкіших акцентних частин. Основним чинником акцентної ваги складу є акцентна напруга складу (тобто низки звуків, що створюють склад). Похідними чинниками є ступінь повноти і чіткості артикуляції і ступінь відносної звучності складу. Залежність відносної звучності від акцентної ваги пояснюється тим, що акцентна напруга не вичерпується напругою ротових органів, а розповсюджується на весь апарат вимови..

Акцентну вагу слова, що визначається основними чинниками – напругою з чинниками, які вона спричиняє (ступінь повноти артикуляції і ступінь звучності), називаємо первинною акцентною вагою. Вторинна акцентна вага створюється більшою сукупністю чинників, першим з яких є первинна акцентна вага, додатковими є 1) сукупність приголосних, що збільшує акцентну вагу (чинник, суттєвий для німецької мови); 2) довгота звуків, яка діє в тому ж напрямку, і головним чином довгота складотворного звуку (чинник, що діє в мовах, які розрізняють довготу і короткість голосних); 3) мелодична вага складу.

Розрізняємо фразову і лексичну акцентну вагу складу. Фразова акцентна вага складу визначається шляхом порівняльної оцінки акцентної ваги складів, що творять фразу, лексична акцентна вага складу – шляхом порівняльної оцінки акцентної ваги складів, що творять слово. Лексична акцентна вага зумовлена словником і граматиною мови і чинними в ній нормами розподілу напруги при поєднанні складів і не залежить від волі мовця. Фразова акцентна вага складу зумовлена не лише акцентною структурою слів, які поєднуються, що приводить в дію ритмічний чинник, але головним чином смисловими умовами акцентної структури

фрази, тому фразова акцентна вага складів визначається в основному волею мовця – членуванням його думки і суб'єктивної оцінки важливості поняття, що виражаються якимись словами, а також його індивідуальними мовленнєвими звичками і стилем мовлення. В українській, німецькій, французькій мові також відіграє роль і мелодійний чинник, який впливає на фразову акцентну вагу. Ритмічна тенденція відчутна більше у фразовій акцентній вазі, ніж у лексичній; чинник напруги є основним як для лексичної, так і для фразової акцентної ваги.

Алфавіт 1. (грец. *ἀλφάβητος*, від назв перших літер грецького алфавіту альфа і бета (*βίτα*), до 20-х років ХХ ст.. натрапляємо на термін *альфабет*) – див. **Абетка 1.**; **Азбука 2.**

Алфавіт 2. – інф. Лінійно упорядкована сукупність символів, яку використовують у певній формальній системі (математична теорія, мова програмування та ін.).

Алю'зія (лат. *allusio* – *жарт, натяк*) – 1. Літературна алюзія – художньо-стилістичний прийом, натяк, відсилання до певного літературного твору або історичної події з розрахунку на знання й проникливість читача, який має цей натяк витлумачити. 2. Ширше – особливий різновид алегорії, що, на відміну від інших її видів, розгадують у зв'язку з конкретними фактами й подіями історії та мистецтва.

Анафора – (грец. *αναφορά* – *піднесення, винесення вгору*) певний тип відношення між мовними сегментами, де в один сегмент входить посилення на інший. Заміщуються слова, речення, фрагменти речень тощо іншими мовними одиницями, для чого є підґрунтям відношення референційної або лексичної тотожності заміщуваних мовних структур.

Андронім (грец. *άνήρ* (*άνδρός*) – *чоловік і двома* (*ονόματος*) – *ім'я, назва*) – іменування дружини, витворене від імені (прізвища, прізвиська тощо) чоловіка. Напр.: «Моя мама колись давно теж любила **Повалійку**» (І.Карпа. Довло і зло) – Повалійка від Повалій.

Антропофоніка – (антропо... (від грец. *άνθρωπος* – *людина*) – у складних словах відповідає поняттю «людина»; **фоніка** (від грец. *φωνέω* – *вимовляю, звучу*) – звукова організація поетичної мови; засоби, які надають віршованій мові милозвучності, посилюють її емоційність і виразність) відділ фонетики, що вивчає матеріальну, вимовно- слухову сторону фо-

нетичної системи мови з приводу їх використання у значенневому наповненні. Антропофоніка вивчає і фонацію (вимовну діяльність), і звучання мови як окремо, так і у взаємозв'язку, а тому користується методами природничих наук – фізіології та акустики, але предмет її вивчення визначається соціальною функцією мови.

Апофегма, апотегма (грец. *απόφθεγμα* – стислий вислів, влучне слово) – стислий та влучний повчальний вислів.

Аргó (франц. *argot* – жаргон) – штучно створена умовна говірка вузької соціальної групи, набір незрозумілих для сторонніх людей слів і висловів.

Арготі́зми (франц. *Argotisme*) – слова й вислови з аргó, уживані в загальнонародній мові. Напр.: «Можу тільки собі уявити, між яких **рогулів і гопників** проходила бойове хрещення ця тиха, бліда і спокійна, мов будда, грузинська дівчинка» (Ірена Карпа. Довбо і зло). **Рогуль** – примітивна людина (зневажл.); **гопник** – злодій, грабіжник, агресивний молодий чоловік.

Артикуляційна база мови – (лат. *articulation* – вимовляю роздільно) сукупність артикуляцій, необхідних для вільного творення звуків будь-якої мови.

Артикуля́ція – (від лат. *articulation* – вимовляю роздільно) робота органів мовлення, спрямована на вимову звуків. Кожен звук, що вимовляється, має три фази: **приступ** (екскурсію) – перехід органів мовлення зі спокійного стану або артикулювання попереднього звука в положення, яке вимагається звуком, що вимовляється, **витримку** – збереження положення органів артикуляції, необхідного для вимови звука, **відступ** (рекурсія) артикуляції складається у виході органів мовлення з положення витримки або в приступі артикуляції щодо наступного звука.

Архітектóніка – (грец. *αρχιτεκτονική*, букв., – головний будівник, будівельне мистецтво) спосіб внутрішньої організації текстів, їх структурна композиція, схеми синтактико-лексичних зв'язків між реченнями у тексті.

Асиміля́ція зву́ків – асиміляція (лат. *assimilation*) – це артикуляційне уподібнення (повне або часткове) звуків у межах слова або словосполучення. Асиміляція належить до комбінаторних фонетичних змін і можлива лише серед звуків одного типу (вокалічна або консонантна). Розрізняють асиміляцію за м'якістю/твердістю: лити – лл[л':]ю; глухіс-

тю/дзвінкiстю: розбити – роз[с]пити; за місцем творення: зошит – зш[ш:]иток; за способом творення: обман – діал. ом[м:]ан.

За ступенем уподібнення розрізняють повну (рос. отдать – оддати) і часткову асиміляцію (біл. бярозка – [б'ароска], за напрямком – прогресивну (сніг) і регресивну (смієшся), за суміжністю – контактну (біл. змена – [з'м'ена] і дистантну (шістнадцять – диалект. шішнацить). Різновидом асиміляції є сингармонізм.

Асоціація – (лат. *associatio* – сполучення, з'єднання, від *associo* – з'єдную) психосемантичний зв'язок у свідомості людини між різноманітними мовними одиницями або будь-якими явищами довкілля та мовними одиницями, який полягає в різноманітних ментальних ефектах – виникненні в свідомості людини певних образів, фантомів, згадок в умовах певного вербального стимулювання і, навпаки, у вербальних реакціях на будь-які зовнішні враження, в тому числі і на вербальні.

Базова систематизація асоціативних ефектів належить Аристотелю, який визначив чотири типи асоціацій – за схожістю, протиставленням, просторовою та часовою суміжністю. Серед механізмів утворення асоціацій досліджують аналогію, метафоричне перенесення, логічне виведення, когнітивне перенесення тощо.

Афікс – (від лат. *affixus* – прикріплений) самостійна одиниця морфемного рівня мови, яка виділяється за сукупністю формальних і змістових характеристик. У слові має дериваційне (творець) чи реляційне значення (вод-а). За положенням щодо кореня афікси діляться на **префікси** (*praefixum*), які розташовані перед коренем, і **постфікси** (*postfixum*), що вживаються після кореня. Постфікси поділяються на **суфікси** (*suffixus* – підставлений) і **флексії** (*flexio*) або закінчення. А.А. Реформатський вказував. Що суфікси виражають словотвірне значення, а флексії граматичне, або реляційне. С.І. Дорошенко під постфіксами розуміє лише афікси, що стоять після флексій: укр.-ся, -небудь. –но, -бо, в рос.-ся, -то, -нібудь, -либо. Ще виділяються **інтерфікси** (лат. *inter* – між) – афікси, що розташовуються між двома коренями, або між коренем і суфіксом, який виконує формально-структурну функцію (укр. лісоруб, нім. Arbeitsplan). Інфікс вставляється в середину кореня (*infixum*), наприклад, лат. *findo* – розколюю, корінь – *fid*. Афікс, що охоплює корінь одночасно з двох сторін,

називається **конфікс** (*confixum* – з лат. спільне), а деколи **циркумфіксами** (з лат. *circumfixum* – навколо розташоване), напр., рос. **подоконник**, нім. **gelesen**. Якщо афікс розриває корінь, що складається з приголосних, голосними, то він належить до класу **трансфіксів** (лат. *trans* – через, наскрізь). Це явище властиве семітським мовам. **Нульовий афікс** – це відсутність афікса, яка протиставлена його присутності в інших формах слова або інших словах. Афіксоїди займають проміжне місце між кореневими і афіксальними морфемами, їх поділяють на префіксоїди і суфіксоїди, напр., до суфіксоїдів належать морфемі -різ, каменеріз, -мір, глибиномір, до префіксоїдів напів – напівдикий, горе-, горе-рибалка та ін.

Африкати – (з лат. *affricate* – притерта) це зімкнено-щілинні звуки, які виникають у результаті повного змикання органів мовлення з наступним переходом у щілину [укр. ц, ч]. Тобто приступ африкати – зімкнений, а відступ – щілинний.

Б

Білабіальні приголосні – (лат. *bi...*, від *bis* – двічі, лат. *labialis*, від *labium* – губа) при творенні білабіальних (губно-губних) звуків перепона створюється наближенням та зімкненням нижньої губи з верхньою [п |, |б |, |м|, |в |. В українській мові приголосна фонема |в| у мовленні зустрічається як губно-губний [w] [w°у'ли ц'а] або губно-зубний (лабіо-дентальний) [v] [вари'ти], нескладовий, наближений до голосного [у] [даў].

Білінгвізм – (лат. *bilinguis*) – двомовність, уживання двох мов у межах певної соціальної спільноти, передусім населення держави.

Боковий вибух – латеральний вибух, вибух, що створюється через творення каналів по обидва боки язика при збереженні зімкнення. Застосовується в усіх мовах у поєднаннях типу [t]+ [l], [d]+ [l], а також при асимілятивному переміщенні вперед артикуляції задньоязикових приголосних у поєднаннях [k]+ [l], [g]+ [l].

Бокові приголосні – при утворенні бокового приголосного [л] кінчик язика притискається до верхніх зубів і прилеглої частини твердого піднебіння, а з боків край язика залишає отвір для виходу повітряного струменя. За місцем творення – це передньоязиковий звук. Проте в південнофранцузькій вимові зустрічається і середньоязиковий боковий звук.

Буквенна вимóва – вимова, що опирається на помилкове твердження про те, що літерний або орфографічний образ слів повністю відповідає звуковому образу в правильній літературній вимові.

В

Валéнтність – (від лат. *valentia* – сила) – 1) число, яке показує, з скількома одновалентними *атомами* може сполучатися атом певного елемента або сполуки; скільки таких атомів він може замінити; 2) здатність атомів віддавати або приєднувати певне число *електронів*; 3) *мовозн.* Здатність слів сполучатися з певними іншими словами; категорія функціонального синтаксису, що характеризує активну здатність лексем вступати в синтаксичні зв'язки з іншими лексемами при утворенні синтаксичних сполучень та речень.

Поняття валентності пов'язують із структурним синтаксисом Л. Теньєра, де валентність визначалась лише як синтаксична категорія дієслова-предиката, його актантна рамка, вимірювана кількістю актантів.

Варіáнт – (від лат. *varians* (*variantis*) – змінний) – 1) видозміна, різновид будь-чого; 2) одна з кількох редакцій твору (музичного, літературного) або документа; видозміна частини твору (документа); 3) у шахах і шашках – одна з можливих за даних обставин комбінацій; 4) кожна з форм, що репрезентує певне значення. Значення трактуємо досить широко – як категорію всіх рівнів опису мови – морфонологічного, морфологічного, синтаксичного, лексичного, морфемного тощо.

Варіáнти фонéми – (від лат. *varians* (*variantis*) – змінний, **фонема** (від грец. *φώνημα* – голос, звук, слово)) – це різновид алофонів, звуки, які представляють одну фонему, проте можуть бути виразником також іншої фонему.

Варіáнтність – (від *варіáнт*) – число змінних, які можна змінювати в певних межах, мовна універсалія, яка полягає в можливості виразити одну і ту ж лінгвістичну категорію різноманітними мовними одиницями та структурами.

Варіáтíвний ряд – (від *варіáнт*) це ряд алофонів, звуків, які характеризуються певним відхиленням від головного вияву фонему і представляють лише одну фонему, не входячи до звукового ряду іншої фонему.

Веляризовані приголосні – (від *веляризація* (від лат. *velaris* – задньопіднебінний) – зміна (ствердіння) приголосного звука, яке утворюється внаслідок додаткового піднесення задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння) приголосні, в артикуляції яких приймає участь як додаткова ознака піднімання задньої спинки язика до м'якого піднебіння (веляризація). Прикладом є український твердий [л], французький і англійський [w].

Велярні голосні – голосні переднього, середнього і заднього творення.

Вербальний – (лат. *verbalis*, від *verbum* – слово) – дієслівний, словесний, усний; *в-а нота* – дипломатична нота без підпису, скріплена печаткою; прирівнюється до усної заяви.

Вібух – розрив зімкнення, що відбувається внаслідок тиску накопичення позаду видихуваного повітря.

Вибухові звуки – під час артикуляції цих звуків струмись видихуваного повітря з шумом долає перешкоду (зімкнення). Відповідно до способу подолання перешкоди приголосні поділяються на проривні, африкати і дрижачі.

Відих – експірація, видихування струменя повітря, що творить звуки у верхніх поверхах апарату мовлення (від лат. *expiratio* – випаровування, видихання – видих; *видихання повітря при творенні звуків мови*).

Вимова (літ.) – нормалізована вимова, яка немає просторічних, діалектних чи суржикових ознак. Наявність у мові загальноприйнятих вимовних норм свідчить про високий рівень її розвитку. Правила літературної вимови допускають співіснування паралельних форм. Наприклад, *свя́та* і *свята́* на означення імен. Н. в. множини.

Віраз емпатії – *the empathy* – винесення комунікативно значимого елемента в початкову позицію в реченні, для наголошення певної точки зору на ситуації, про яку повідомляється в реченні. Емпатія може супроводжувати і цілком об'єктивну розповідь про будь-які події, і «ангажований» виклад тих же подій; вона може бути використана для підкреслення абсолютної тотожності точки зору того, хто говорить, з точками зору дієвих осіб описуваної ситуації тощо.

Це поняття введено у 70-х роках ХХ століття в американських роботах з функціонального синтаксису.

Вісловлення – в лінгвістичному контексті – це насамперед поняття дискриптивної лінгвістики. Що означає самодостатню мовно-мисленнєву структуру, яка за своєю природою є носієм завершеної думки, і, здебільшого, виражене реченням.

З логіко-синтаксичного погляду термін «висловлення» має два значення: 1) синонім термін «мовленнєвий акт»; 2) позначення «мовленнєвого твору», що є результатом мовленнєвого акту.

Теорія референції (Ш. Баллі, Е. Бенвеніст) розглядає висловлення як продукт та водночас інструмент мовленнєвого акту, приписує йому такі функції: 1) локутивну (факт висловлення); 2) пропозиційно-референційно-предикаційну функцію (включення до зони уваги певних об'єктів та приписування їм певних властивостей; 3) ілокутивну (йдеться про прагматичний жанр висловлення – вираз твердження, обіцянки, прохання, вдячності, поради, наказу, ставлення питання тощо).

Висота гóлоса – залежить від висоти звука, тобто частоти коливань за одиницю часу. Діапазон людського голосу знаходиться в межах від 80 (найнижчий тон баса) до 1300 гц (найвищий тон сопрано). В мовленні середній діапазон чоловічого голосу за різними даними складає 85-200гц або 100-250гц, жіночого – 160-340гц чи 200-400гц.

Вібрáнти – (від лат. *vibro* – тремчу, коливаюсь) творяться ритмічним коливанням кінчика язика, тобто вібрацією. Мають назву дрижачі. В українській мові це [p], [p´].

Відкрíта систéма – загальнометодологічне поняття, у лінгвістиці – це гнучка, лабільна система мовних елементів, яка досить легко поповнюється новими мовними елементами, не змінюючи при цьому своєї структури; такою є, наприклад, лексична система (на відміну від більш «ригідних» синтаксичної або словотворчої систем).

Відкрíте рéчення – речення в комунікативному контексті, розуміння якого неможливе без звертання до контексту та додаткових знань про ситуацію спілкування.

Відмінок – це граматична категорія іменних частин мови, яка має три граматичні величини: 1) відмінок як морфолого-синтаксичну категорію, що протиставляється іншим граматичним категоріям і являє собою сукупність однорідних взаємопротиставлених граматичних значень

(відмінкових графем) і рядів форм; 2) відмінок як графему, тобто компонент граматичної категорії відмінка; 3) відмінкову форму як засіб вираження не тільки відмінкових, а й невідмінкових значень.

Термін **відмінок** уперше вжито 1893 року у праці «Руска граматика» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера. І.Р. Вихованець пропонує такі назви відмінків на противагу офіційно вживаним: називний – **суб'єктник**, родовий – **похідник**, давальний – **адресатник**, знахідний – **об'єктник**, орудний – **знаряддєвик**, місцевий – **місцевик**, кличний – **кличник** [Вихованець 2005, с.7].

Відповідь – тип мовленнєвого акту, «ілокутивно спровокований» питанням.

Відправник повідомлення – партнер комунікації, що розпочинає акт мовної комунікації, надсилаючи перше мовне повідомлення.

Віртуальний – (від лат. *virtualis* – сильний, здібний) – можливий; той, що може або має проявитися; в-і переміщення – можливі елементарні переміщення точок (від лат. *virtualis* – сильний, здібний) – можливий; той, що може або має проявитися; в-і переміщення – можливі елементарні переміщення точок; характеристика явища, що не є «справжнім», реальним, а відтворюється лише в уявних, умовних, паліативних формах. Цей епітет характеризує абстрактні категорії, конструкти, гіпотези, моделі (пор.: віртуальна реальність, віртуальна пам'ять, віртуальний університет тощо).

Внутрішня форма – (від лат. *forma* – зовнішність, устрій – 1) зовнішній вигляд, обрис предмета; 2) *філософ.* всякий зовнішній вираз якогонебудь змісту; 3) *ф. вартості* – вираз вартості одного товару в іншому або інших товарах; 4) *ф. музична* – сукупність музично-виразних засобів (*мелодія, ритм, гармонія* тощо); 5) *мовозн.* видозміна того самого слова; 6) вид, устрій, тип, структура чогось (напр., *Ф. правління*); 7) однотипний одяг, встановлений для певної категорії осіб (напр., *військова Ф.*); 8) пристрій, в який заливають розплавлений метал або інший матеріал, що твердіє при остиганні й зберігає обриси цього пристрою (*ливарна Ф.*); 9) зразок, за яким виробляють подібні предмети або узагальнюють дані; 10) в алгебрі – однорідний многочлен від кількох змінних; у геометрії – будь-який з елементів простору, тобто точка, лінія, площина, фігура, а

також сполучення їх) поняття, що має два значення: 1) за В. Гумбольдтом стосовно мови взагалі, глибинний принцип мовної організації, усталеність кореляцій між глибинними та поверхневими структурами, що походять з цих глибинних структур; 2) стосовно слова – позначає структурно-семантичні зв'язки між певним словом та його первинною оболонкою і значенням.

Внутрішня форма в другому значенні об'єднує ті ознаки, що становлять основу номінації при утворенні нового значення слова.

Історичні зміни, що відбуваються в мові, неодмінно руйнують внутрішню форму. Реконструювати її (цим займається етимологія) – означає з'ясувати первинне лексичне джерело, встановити кореляції між ним та сучасною смисловою структурою.

Волі́тів – *volitive* – модус дієслова, що висловлює волю та інтенції мовця, споріднені поняття: волітативні пропозиційні установки, категорія лінгвістичної прагматики та теорії мовленнєвих актів.

Вокáбула – (від лат. *vocabulum* – назва, слово) – 1) окреме слово чужої мови, перекладене рідною мовою; 2) заголовок словникової статті; 3) окреме слово як предмет лексикології або лексикографії.

Вульга́рїзми – (від лат. *vulgaris* – звичайний, простий) – не прийняте в літературній мові грубе чи лайливе слово або зворот, ненормоване слово.

Г

Газе́ль – (араб. *газаль*) – віршова форма в ліричній поезії народів Сходу. Складається з двовіршів – байтів – (не більше як 12), об'єднаних однією римою кожного другого рядка.

Галліці́зми – (лат. *Gallicus* – галльський, французький) слова або вислови, запозичені з французької мови, не завжди адаптовані в новій мовній системі.

Генера́тивна лінгві́стика – ((лат. *generativus*, від *genero* – породжую) – породжувальний; (франц. *linguistique*, від лат. *lingua* – мова) – наука про мову; мовознавство) математико-лінгвістична дисципліна, що розробляє теорію та конструювання формальних граматики для моделю-

вання процесів породження мовних конструкцій, зокрема висловлень. Становлення генетаривної лінгвістики розпочалося в другій половині ХХ століття з оприлюднення книги її засновника Н. Хомського «Синтаксичні структури» (1957 р.).

Навколо генеративної лінгвістики Н. Хомський розвиває цілісну лінгвофілософську концепцію, в якій відносить мову до чисто психічних явищ. Полемізуючи з прийнятою в загальному мовознавстві з часів де Соссюра концепцією знаковості мови, Н. Хомський категорично заперечує її знакову природу.

Генеративна лінгвістика досягає найбільшого розповсюдження в США та інших країнах у 60-ті роки ХХ століття. Але вже в 70-ті інтерес до неї поступово знижується. У 80-ті з'являються такі її модифікації, як «Розширена стандартна теорія», «Переглянута розширена стандартна теорія» тощо. Ідеї генеративної теорії продовжують впливати на формування нових лінгвістичних методів, а саме: багаторівневі моделі аналізу та синтезу мови, що сягають рівня глибинної семантики.

Германіزم – (лат. *germanus* – германський) слова або вислови, запозичені з германських мов. **Германські мови** – група споріднених мов індоєвропейської мовної родини. Мови германської групи у спілкуванні використовують більш ніж 550 мільйонів людей. Найпоширеніші з них – англійська та німецька. Германські мови традиційно поділяються на три підгрупи: **північна підгрупа: скандинавські мови.** Також відома, як скандинавська підгрупа. До її складу входять шведська і діалекти (гетамол, норлендска, ельвдалск т. і.), данська, норвезькі офіційні мови та діалекти (букмол, нюношк, ріксмол, трендешк, нордношк і т. д.), ісландська, фарерська мови; західна підгрупа: західногерманські мови. Мовами, що належать до цієї групи є англійська, фризська, фламандська, люксембурзька, нідерландська, німецька, їдиш, африкаанс; східна підгрупа: східногерманські мови. До цієї підгрупи належать згаслі германські мови – готська, бургундська, вандалська, гепідська, герульська мови.

Герменевтика – (грец. *ἑρμηνευτική* – мистецтво тлумачення від грец. *ἑρμηνεύω* – тлумачу) – напрямок у філософії ХХ ст., філософсько-методологічне вчення про інтерпретацію та розуміння тексту. З позиції герменевтики завдання філософії полягає в тлумаченні граничних зна-

чень культури, так як реальність ми сприймаємо крізь призму культури, яка є сукупністю основоположних текстів. Теоретик і (чи) практик в галузі біблійської (богословської), філософської чи філологічної герменевтики називається **герменевтом**. У широкому розумінні поняття "герменевтика" може мати такі значення: 1. мистецтво інтерпретації (тлумачення) текстів, 2. теорія розуміння, осягнення змісту, 3. мистецтво розуміння чужої індивідуальності, 4. учення про принципи гуманітарних наук. Етимологію слова пов'язують з ім'ям Гермеса (в давньогрецькій міфології – це посланець богів, який мав розтлумачувати людям повідомлення богів). Батьком сучасної герменевтики вважають Ф. Шлеймахера, який проголосив її вченням про мовне розуміння не лише письмових текстів, але й живих діалогів та мовлення. Він відкрив ефект «герменевтичного кола», що полягає в неможливості збагнути ціле без розуміння його складників іншим способом, окрім розуміння цілого, яке вони утворюють.

Герундій – (англ. Gerund) – одна з наявних у деяких мовах (таких як, як англійська, французька, латинська тощо) безособових форм дієслова. В українській мові герундій відсутній. Герундій в англійській мові поєднує властивості дієслова та іменника.

Гіпотеза Сепіра-Уорфа – (*Sapir-Whorf*) гіпотеза лінгвістичної відносності, що 1) зв'язує структуру мови з національно та культурно зумовленими структурами мислення у свідомості носіїв мови; 2) із специфіки мов, крізь призму яких носії мови опановують та членують світ. Основні терміни: мовна картина світу, комунікативна компетенція, концепт, лінгвістична філософія.

Глибина речення – кількість рівнів у синтаксичному дереві фрази.

Глоса – (лат. *glossa* – слово, що потребує тлумачення, від грец. *γλῶσσα* – мова, говір) – 1) невживане або незрозуміле слово чи вираз, що трапляються в тексті (архаїзм), й пояснення до них; 2) *трон*, у якому замість загальноновживаного слова навмисне використано менш вживане; 3) вірш, що починається *епіграфом* і складається з стількох *децим*, скільки рядків у епіграфі; кожна децима закінчується рядком з епіграфа (іспанська поезія Середньовіччя та Відродження).

Глосарій – (від лат. *glossarium* – словник глос) локальний тлумачний словник, що містить прагматично-орієнтовані, стислі тлумачення; ужи-

вається як тлумачний коментар до текстів, які містять багато незнайомих та незвичних понять.

Глótка – належить до верхнього поверху мовленнєвого апарата. Порожнина глотки носить ще одну назву – **фаринкс** (від грецького *ζίβ*, лат. *pharynx*). Фаринкс може звужуватись у нижній чи середній частині через скорочення кругових м'язів глотки чи зміщення назад кореневої частини язика. Відбувається творення фарингальних звуків у семітських, кавказьких та інших мовах.

Глухі та дзвінкí звúки – бінарна ознака дзвінкíсть-глухість основа на присутності чи відсутності гармонічних коливань у низьких частотах. В українській мові дзвінкí і глухі приголосні утворюють пари. Не мають пари глухі [ф] та [х] і дзвінкíй [г]. У російській та німецькій мовах глухі та дзвінкí приголосні пов'язані дивергенцією: дзвінкí шумні приголосні в цих мовах не допускаються в кінці слова, а в німецькій мові навіть у кінці складу і в положенні перед глухими приголосними. В таких положеннях при словозміні та словотворенні дзвінкí приголосні замінюються глухими. У французькій та англійській мовах дзвінкí приголосні вільно вживаються на кінці слова. Але перед глухим приголосним дзвінкíй у французькій мові змінюється на глухий. Теж спостерігається при зміні глухого на дзвінкíй в позиції перед дзвінкíм. Аналогічні випадки є в англійській мові. До дзвінкíх належать усі приголосні, що творяться з перевагою шуму над голосом. Чіткий поділ на дзвінкí і глухі зустрічаємо в українській, в'єтнамській, пушту, персидській мовах, в урду, в хінді, в мові харуса тощо. Якщо в слов'янських мовах при вимові дзвінкíх голос присутній завжди, то в приголосних корейської мови голос з'являється лише в певний момент.

Говірка – найменша діалектна одиниця; різновид загальнонародної мови, що функціонує на невеликій території; манера говорити, вимовляти.

Голосна́ мо́ва – з погляду сприйняття слухом сила звука називається голосним звуком, це залежить не тільки від сили звука, а й від його висоти: звуки однакової сили, але різної висоти сприймаються як голосні і тихіші звуки. Протилежним голосній мові є шепіт (повітряний струмінь проходить між черепаловидними хрящами).

Голосні та пріго́лосні – дві основні категорії звуків мовлення з погляду способу творення. Голосні творяться при відносно вільному проході

для струменя повітря у порожнині рота, приголосні – за рахунок перешкоди у вигляді зімкнення або звуження голосового каналу, а також доданням цієї перешкоди струменем повітря. Функціональна специфіка голосних полягає у можливості творення ними складів. Приголосні в українській мові не несуть такого навантаження. Проте існують мови, де складові приголосні звичне явище. Наприклад, складовий [r] в хорватських словах прст – палець, срп – серб, в чеських vrba – верба, складовий [l] у vlk.

Голосні переднього, середнього і заднього ряду або творення – англійською мовою – *front, mixed, and back vowels*, в іншій термінології – *палатальні, палатовелярні і велярні* голосні, ще по-іншому – *твердопіднебінні, середньопіднебінні і м'якопіднебінні* голосні – категорії голосних за ознакою місця творення.

Голосова щіліна – порожнина в гортані, яка розташовується між стінками щитовидного хряща, що знаходяться під кутом.

Голосові зв'язки – вузькі полоски, що складаються з еластичних волокон, які розташовані з обіруч щитовидного хряща з внутрішньої сторони кріпляться позаду пірамідальних хрящів, а попереду до внутрішнього кута адамового яблука (кадика).

Гортанні звуки – звуки, артикуляція яких вичерпується роботою органів гортані ((лат. *larynx*) – *дихальна трубка і голосовий апарат*. Гортань розташована на рівні 4-6 шийних хребців і сполучається зв'язками з під'язиковою кісткою. Зверху гортань сполучається з порожниною глотки, знизу – з трахеєю). Гортанні або ларингальні звуки дуже близькі до фарингальних. Ларингальні в перекладі з грецького – це приголосні, в яких шумотвірна перегородка створюється внаслідок зближення голосових зв'язок: чеське діалектне *žoko*, араб. *ahl* «сім'я», іврит *mahir* «здібний».

Грама́тика те́ксту – (грец. *γραμμάτικη*, від *γράμμα* – літера, написання) – частина лінгвістики, що вивчає будову мови; поняття, що з'явилося при формуванні нової дисципліни – лінгвістики тексту; означає систематизовані правила композиції тексту, що оперують певними логіко-структурними одиницями текстової природи.

Грама́тична категорія – (від грец. *κατηγορία* – обвинувачення; ознака) граматичне значення, що об'єднує групу граматичних одиниць.

Граматична компетенція – (лат. *competentia*, від *compete* – взаємно прагну; відповідаю, підходжу) граматичні знання, необхідні для аналізу та синтезу граматично правильних фраз.

Граматичне значення – категорія граматичної системи, що визначає граматичні властивості лексичних одиниць та синтаксичних конструкцій, їх синтаксичне та морфологічне навантаження, функції.

Графоманія – (від грец. *γράφω* – пишу, креслю, малюю та від грец. *μανία* – безумство, захоплення) хворобливий потяг бездарної людини писати багатослівні твори, що не мають художньо-естетичної цінності.

Г

Г (фонема) – приголосна задньоязикова проривна. Українська мова належить до тих індоєвропейських мов, де звук [г] перейшов у глотковий [ґ]. Зі слов'янських мов таке явище спостерігаємо ще у верхньолужицькій, словацькій та чеській мовах. Там, де у інших слов'ян на місці праслов'янського **g** зберігся проривний **г**, у зазначених п'ятьох мовах маємо фрикативний **г**. З неслов'янських мов **г** перейшло в **г** зокрема в грецькій мові. Тому в словах грецького походження вживаємо **г** не тільки там, де був густий придих (δασεία), що відтворювався лат. **h** (*Гера, Геракл*), а й на місці **γ**: *апогей, галактика* тощо. Щодо користування |**г**| і |**ґ**| можна застосувати зауваги, використані О. Пономарівим¹: а) проривний **г** і фрикативний **г** слов'янських мов відтворюється українським **г**; б) в усіх грецизмах вживається **г**; в) у запозичення з інших мов |**h**| передається через **г**; г) **g** у давно засвоєних словах відтворюється **г**; ґ) у неслов'янських антропонімах, у новіших загальних назвах розрізняється **h** та **g**, що передається **г** та **ґ**; д) існують питомі українські слова з **г**: *газда, дзига, ганок* тощо.

Г (літера) – Олекса Синявський зазначав таке: «літерою **г** в українській мові визначається дзвінкий протиснений і досить легкий гортанний – придих (на зразок німецького, латинського **h**), на означення ж дзвінкого проривного (моментного) звуку (як у німецькій, латинській мовах **g**, в рос. **г**), звуку, що відповідає до глухого **к**, як **б** до **п**, **ж** до **ш** то-

¹ Пономарів О. Фонема Г Г. Словник і коментар. Київ: Видавничий центр «Промсвіта», 1997. С.12.

що, є літера **г'**: *гав* (собачий) – *гав* (гава), *гуля* – *гуля*, *ге-ге-ге* (про людей) – *ге-ге-ге* (про гусей), *гніт* (гнітити) – *гніт* (гноти).

Те, що *г* дуже легкий придиховий звук, спричинилося до випадку його в одних словах і появи в других там, де раніше його не було. Важко вказати правила, коли слово з *г*, а коли без нього. Зокрема ж слід писати: *гострий*, *горіх*, *галун*, *Ганна*, *гарбуз*, *гостинець*, *Григорій*, *грабунок*, але *остюк*, *орати*, *Орина*, *Олена*, *Орися*, *кукурудза*, *завсіди*, *де*, *тоді*, *іноді*. Не слід плутати *г* з *г'* і треба писати *згря*, *господар*¹.

Д

Дайджест – (*digest* – *короткий виклад*) 1) підбір цитат з різних джерел на конкретну тему або друковані видання, які подають такі витяги; 2) адаптовані, скорочені наукові праці, розраховані на ширше коло читачів.

Хеш-сума, також має назву **дайджест** – у криптографії результат перетворення вхідного повідомлення довільної довжини у вихідний бітовий рядок фіксованої довжини.

Дедикація – (*лат. dedicatio, від dedico – посвячую*) – присвята, вказівка адресата перед початком твору.

Дейксис – (греч. δειξις) у лінгвістиці – вказівка, виражена лексичними чи граматичними значеннями, на значення чи функцію одиниці мови. До сфери дейксиса входить: вказівка на комунікантів (рольовий дейксис) (займенникові слова *я*, *ти*, *мій*, *твій*); вказівка на ступінь віддаленості висловлення (займенникові слова та частки («*той* – *цей*», «*ось* – *там*»)) вказівка на часову чи просторову локалізацію (хронотопний дейксис), (займенникові прислівники *тут*, *зараз*). Отже, це – локація та ідентифікація осіб, предметів, подій, процесів, про які говорять або ж до яких відсилають. Розрізняють просторовий та часовий дейксис. У природних мовах діє принцип «дейктичної одночасності», за яким часова точка відліку часу «зараз» є однаковою для обох комунікантів – мовця і слухача. Разом з тим просторові точки для них можуть бути різними. Для просторового дейксису поряд з фігурою мовця актуальною

¹ Синявський О. Норми української літературної мови. Львів: Українське видавництво, 1941. 357 с. С. 7.

буде фігура спостерігача. Класичні дейктичні слова: «тут – там», «той – цей», «туди – сюди», «ось – там».

Денотат – (від лат. *denotatus* – позначений, визначений) – об'єкт; те, що можна, назвати певним іменем; понятійне ядро значення, номінативний, фактичний компонент смислу, звільнений від емоційних, модальних, прагматичних, стилістичних та інших відтінків.

Диван – (перс., первісне значення – запис, книга) – збірка віршів у літературах Близького й Середнього Сходу одного автора, побудованих у строгих віршових формах за алфавітним порядком останніх літер рим.

Дивергенція – (від лат. *divergentia* – розходження) – 1) розходження ознак у організмів однієї систематичної групи в процесі еволюції, приводить до виникнення нових видів; 2) перетворення діалектів однієї мови на окремі мови, розвиток територіально відмінних особливостей однієї мови, утворення діалектів і поступовий її розпад на кілька самостійних мов; перетворення варіантів однієї фонем на окремі фонем; 3) число, що характеризує зміну векторного потоку в кожній точці векторного поля.

Динамічний наголос – динаміка (грец. *δυναμικός* – сильний, від *δύναμις* – сила, хід розвитку, зміна якогось явища), збільшення інтенсивності вимови голосного звука наголошеного складу. Динамічний наголос може бути сильним (достатньо велика різниця між силою наголошеного і ненаголошеного складів. Наприклад, в російській мові) та слабким (північно-індійські мови: хінді, урду).

Дисиміляція – (лат. *dissimilation* – розподібнення від лат. *dissimilis* – несхожий). Виникає між звуками одного типу і полягає в розподібненні двох однакових або подібних звуків. Наприклад, в просторіччі вимовна зміна губного [м] в зубний [н] перед губним [б]: бонба з бомби. Дисиміляція може бути прогресивна (рос. прост. *пролубь* замість *прорубь*) та регресивна (укр. *колідор* з *коридору*). Можлива дисиміляція контактна (укр. *рушник* з *ручний-ручник*) та дистантна (укр. *срібло* – рос. *серебро*).

Дифтонг – (грец. *δίφθογγος*, від *δίς* – двічі і *φθόγγος* – звук) поєднання в межах одного складу двох голосних. Напр. англ. *by* [bai], *go* [gou]. Дифтонги характерні для англійської, німецької, французької, китайської мов. Є вони в бірманській мові та в діалектах японської. Усі дифтонги поділяються на 1) спадні, де складотворчим є перший елемент (англ. *home*);

2) висхідні, де складотворним є другий елемент (фр. *toi [tɔa]*);
3) справжні або рівноважні дифтонги, де обидва елементи рівноправні, але не розпадаються на два склади. Такі дифтонги зустрічаються рідко і зафіксовані в мовах народів півночі.

Діахронічний – який стосується діахронії (*dia* – *через, між, поміж* і грец. *χρόνος* – *час*). Діахронічний аналіз – аналіз, який простежує долю певного явища, поступову заміну одного елемента іншим у процесі історичного розвитку, без зосередження уваги на співіснуванні елементів мовної системи.

Діахронія – (*dia* – *через, між, поміж* і грец. *χρόνος* – *час*) – 1) аспект дослідження мовних елементів і явищ як частини мовної системи або вивчення мовної системи в історичному розвитку; 2) історична послідовність розвитку мовних явищ і розвитку мовної системи в цілому як об'єкт лінгвістичних досліджень.

Дієре́за – (нем. *Diärese*) – лінгв. двоскладова вимова голосних, які розміщені поряд, для чого використовують спеціальний знак – дві крапки над літерою (трема); як явище відбувається на асимілятивній основі та уявляє собою випадіння звуку в складному поєднанні звуків: *честь* – *чесний*, *щастя* – *щасливий*. Різновидом дієрези є **гаплогло́гія** (грец. *ἁπλόος* – *простий; чистий, справжній*, *λόγος* – *слово, мовлення*) – коли випадає один із двох послідовних однакових складів: *трагікокомедія* – *трагікомедія*, проте на відміну від дієрези основою гаплоглогії є дисиміляція.

Довготá звúків – може виступати як додаткова характеристика якісно однакових голосних у положенні щодо наголошеного складу. Є мови, де ця ознака зумовлена комбінаторно. А є мови (санскрит), де ця ознака є постійною, диференційною: *sa* – він, *sā* – вона. Чітке протиставлення довгих і коротких голосних є в арабській, монгольській та частині голосних в'єтнамської мови.

Дорса́льні звúки – (з лат. *dorsum* – *спина*) творяться наближенням передньої частини язика до верхніх зубів і альвеол, але кінчик язика опускається до нижніх зубів: [т], [н], [с].

Е

Езопівський – (від імені давньогрецького байкаря Езона – Αἰσώρος). Езопівська мова – замасковане алегоричне висловлення думок натяками, недомовками, покликане уникнути будь-яких заборон.

Екскурсія – (від лат. *excursio* – забігання вперед, поїздка) початок артикуляції звука.

Емотівний – характеристика ситуації, події або іншого стимулу, який викликає емоції. На відміну від стилістично нейтрального сигніфікативного значення слова, емотивне значення стилістично марковане. Воно є емоційно-експресивним виявом оцінки ситуації мовцем.

Енклітики – (грец. *εγκλιτική*, від *ἐγκλίνω* – відхиляю) це ненаголошені слова, що додаються до попереднього слова: *знав би, хто це, знаю я*. Зустрічається і вживання в ролі енклітика повнозначного слова: рос. *на год, из лесу, за город*.

Епентеза – (від грец. *ἐπενθεσις* – вставка) або вставка, має дисимілятивну основу. Вставки виникають при засвоєнні запозичених слів: *Italia* – *Італія*, *aria* – *арія*; у діалектах, просторіччі, дитячому мовленні: *шпийон*, *Радивон*, *радіво*, *какава*.

Епістолярний – сукупність творів, написаних у формі листа. Епістолярний стиль (лат. *epistola (epistula)*, від грец. *ἐπιστολή* – лист, подання) – функціональний різновид літературної мови, який обслуговує сферу письмових приватних або приватно-офіційних відносин. Уживаний переважно в листуванні, яке, відповідно до теми й мети послання, існуючих традицій, взаємин кореспондентів, особистості автора, його настрою в момент написання, поділяють на «родинно-побутове, інтимно-товариське, приватно-ділове і т. ін.» (ЕУМ, С. 160).

Епістолярний стиль здійснює апелятивну функцію мови, що полягає у звертанні до адресата з бажанням увести його в коло подій, проінформувати про щось, викликати почуття, співзвучні з емоційною настроєністю автора.

Епітет – (від грец. *ἐπίθετον* – прикладка, прізвисько) – художнє означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість явища, предмета, поняття, дії, дає йому емоційну оцінку. Один з основних *тронів* мови.

Етнографія – наука, яка вивчає склад, походження, розселення й культурно-історичні взаємозв'язки народів світу, їх матеріальну та духовну культуру.

Ж

Жаргón – (франц. jargon, від галлороманського gargone – базікання) – 1) соціальний діалект; відрізняється від літературної мови специфічною лексикою і вимовою, але не має власної фонетичної й граматичної систем; 2) те саме, що й *арго*. Словник сучасних мас-медіа та художніх творів активно поповнюється словами, що за походженням належать до арго, жаргонів чи сленгу (злочинного, жебрацького, музичного, молодіжного, військового, наркоманського тощо): наїхати, кидáли, лялька (стос ніби-то грошей), лох, мент, авторитет, туфта (нісенітниця), штука, тонна (тисяча). лимон (мільйон), прикид (одяг). Напр.: «Одному такому я колись сказала, що мені подобається «Вольво». Знаєте, що він на це відповів? Що, коли я буду гарною дівчинкою і перестану бути розумнішою за чоловіків, на мені жениться який-небудь **бізнюк**, купить «Вольво» і мене на ньому кататиме» (С.Пиркало) (**бізнюк** – бізнесмен (зневажливо)); «Отож я ще дописала трохи **лабуду...**» (С.Пиркало) (**лабуда** – щось недостойне уваги, несерйозне¹); «Звісно, я намагаюся не **триндіти** зайвого, і над робочим столом у мене висить табличка: “Don’t miss a good chance to **shut up**”² (**триндіти** – базікати; англійська фраза також містить сленговий вираз).

Живé чергува́ння – чергування звуків може бути позиційним і непозиційним. Чергування або альтернація – це зміна звуків в межах однієї морфеми в різних словах або словоформах. Позиційні чергування зумовлюються фонетичною позицією і фонетичними законами мови, наприклад, наголосу, позиції в слові. Непозиційні чергування не зумовлюються фонетичною позицією звука в слові. Ці чергування нерегулярні, обмежені: ходити – ходжу, але ходити – ходіння. Їх ще називають історичними. У слов'янських мовах є чергування *г/ж, к/ч, х/ш; ж/з, ч/ц, ш/с*: юнак – юна-

¹ Цей приклад із «Зеленої Маргарити» подається Лесею Ставицькою у словникової статті її КСЖЛУМу на С.158.

² Не втрачай нагоди **заткнутися** (англ.).

че, вухо – у вусі тощо. У сучасних мовах такі чергування зумовлені грама-тично: *нога – ніженька*. Від історичних чергувань відрізняються чергування, які виникли при запозиченні або морфологічній аналогії: чергування повноголосся і неповноголосся *-оро-/-ра: ворота – привратник, -оло-/-ла: голова – глава* (запозичення слів із старослов'янської мови з неповноголоссям).

З

Звук як акустичне явище – це результат коливань фізичного тіла, що звучить у середовищі, яке передає ці коливання органам слуху. Характеристики: 1) висота, що залежить від частоти коливань; 2) сила, що залежить від амплітуди коливань; 3) тембр, що залежить від обертонів; 4) довгота, пов'язана із загальним звучанням звука.

Звук мовлення – це мінімальна одиниця мовленнєвого ланцюга, що з'являється в результаті артикуляції людини і характеризується певними акустичними властивостями.

І

Ідіома, ідіом, ідіоматизм – (від грец. *ιδίωμα* – особливість, самобутній зворот) стійке словосполучення, властиве лише певній мові, яке неможливо перекласти, напр., укр. *накивати п'ятами*; рос. *бить баклуши*.

Інноваційні процеси – (інновація – це категорія розвитку різної спрямованості людській діяльності). Термін «інновація» почав активно використовуватися з початком побудови ринкової економіки. Головною функцією інновації є зміни, що приводять до розвитку, вдосконалення, поліпшення. Американський учень австрійського походження І. Шумпеттер ще в 1911 р. виділив п'ять типових змін: використання нової техніки, нових технологічних процесів або нового ринкового забезпечення виробництва (купівля-продаж); використання нової сировини; впровадження продукції з новими властивостями; зміни в організації виробництва і його матеріально-технічного забезпечення; поява нових ринків збуту. Відповідно до міжнародних документів (стандартами) інновація визначається як кінцевий результат інноваційної діяльності, що отримав втілення у ви-

гляді нового або вдосконаленого технологічного процесу, використовуваного в практичній діяльності або в новому підході до соціальних послуг. Інноваційний процес – це перетворення наукових знань в інновації – послідовний ланцюг етапів, в ході яких інновації утілюються починаючи від ідеї до конкретних продуктів, технологій або послуг і розповсюджуються при практичному використанні. На відміну від науково-технічного процесу, інноваційний процес не закінчується впровадженням – появою на ринку готового нового продукту, нової послуги або нової технології. Він продовжується і після впровадження, оскільки у міру розповсюдження, новшество набуває нових споживчих властивостей, що відкривають для нього нові області застосування, нові ринки і нових споживачів.

Інноваційні процеси в лексичній системі української літературної мови потребують постійного аналізу та оцінки фахівців із погляду норми. Новостворені слова повинні відповідати тим словотвірним моделям, які усталені в літературній мові. Виявом інноваційних процесів у лексиці сучасної української літературної мови є поява власне неологізмів та okazіоналізмів, які не є тотожними поняттями.

Інтонáція – (від лат. *intono* – *голосно вимовляю*) це сукупність ритміко-мелодичних компонентів мовлення: мелодики, інтенсивності, довготи, темпу мовлення і тембру вимови. Інтонáція – найважливіший засіб оформлення висловлювання, вияву його змісту. За допомогою інтонації, безперервного тонового руху відбувається членування мовленнєвого потоку на змістові відрізки з подальшою деталізацією їх змістових відношень.

Й

Йотація – (від грец. *ιώτα* – *йота*) поява звука [j] перед голосним на початку слова або між голосними.

К

Какуміна́льні при́голосні – (з лат. *casiten* – *гострий кінець, вершина*) – передньоязикові приголосні, що творяться при піднятті кінчика язика і злегка ввігнутої всередину передньої спинки язика (укр. [p]).

Канцелярїзми – (від лат. *cancellarius* – *воротар*) Слова, вислови, синтаксичні звороти, характерні для офіційно-ділового стилю.

Категорія – (від грец. *κατηγορία* – *обвинувачення; ознака*) універсальна ознака, властива великій сукупності предметів, явищ. **Граматична категорія** – це універсальна семантична ознака, властива цілому класу слів чи класу поєднань слів, що мають у мові формальне вираження. Для граматичних категорій важливе протиставлення граматичних значень. Проте в різних мовах існують різні граматичні категорії. Так, в англійській та турецькій мовах не протиставляються іменники за родами, тому в цих мовах немає категорії роду. В китайській мові немає граматичної категорії числа, в японській відсутня граматична категорія числа, особи і роду. Граматична категорія в різних мовах може мати різний об'єм. Наприклад, в іспанській мові виділяють вісім часів дієслова – п'ять минулих, один дійсний, два майбутніх. У англійській існує лише два відмінки – спільний і присвійний, у німецькій – чотири, українській – сім, чеській – сім, угорській – двадцять.

Кирилиця – слов'янський алфавіт, створений першовчителями Кирилом та його братом Мефодієм. Графіка слав'янських літер була стилізована за візантійським узірцем. У кирилиці вживалися надрядкові знаки – наголоси, скорочення слів із титлами і виносними літерами, м'якості та ін. Літери кирилиці мали і цифрове значення (у цьому випадку над літерою ставився знак титла, а збоку – крапки. Літера · Ā · = 1. Кирилиця отримала розповсюдження у православних слав'ян (східних та південних), певний час нею користувалися (за гіпотезою) і західні слов'яни та до XIX ст. – румини. Власне кирилиця збереглася лише у релігійній літературі (у пам'ятках старослов'янської писемності), проте на її основі розвинулося східнослов'янське, болгарське, сербське, хорватське, македонське письмо. У кожному із слов'янських алфавітів кирилиця зазнала змін: одні літери були втрачені (напр.ъ «ять», ѡ «юс малий», ѣ «юс великий»), інші введені (серб., мак. љ, њ, ћ). На основі кирилиці у бувшому радянському союзі були створені алфавіти для народів, які не мали раніше писемності (якути, інгуші, чуваші) або тих, що мали, але на основі арабської чи латинської азбуки (абхази, туркмени, узбеки тощо).

Класифікація звуків мовлення – характеристика звуків за акустичними й артикуляційними ознаками. За акустичними ознаками звуки поділяються на вокальні-невокальні, консонантні-неконсонантні, дзвінкі-глухі, компактні-дифузні, перервні-неперервні, різкі-нерізкі, назальні-неназальні, бемольні-небемольні, абруптивні-неабруптивні, дієзні-недієзні, високого і низького тону. В артикуляційній класифікації голосні поділяються за ступенем підняття язика по вертикалі (підняття), за ступенем просунутості положенням м'якого піднебіння (ротові чи носові). В сучасній українській, білоруській та російській мовах голосних шість, у сучасній німецькій – тринадцять, англійській – двадцять один. Усього Міжнародна фонетична асоціація виділяє 25 голосних. Кількість приголосних більша і складає від 50 до 90% від усіх звуків: англ. 24 пригол., 21 голосн.; фр. 21 приголосн., 13 голосн.; литовська – 45 пригол., 12 голосн.; вірм. – 30 і 6; грузинська – 28 і 5; узбецька 24 і 6, естонська – 16 і 9. основою для класифікації приголосних служать такі артикуляційні ознаки: 1) активний орган, що творить перегородку (губні, язикові, увулярні, фарингальні і гортанні); 2) місце творення перегородки; 3) спосіб творення перегородки (зімкнені, щілинні, зімкнено-щілинні, дрижачи); 4) за роботою голосових зв'язок; 5) за положенням м'якого піднебіння.

Кліше – (*франц. cliché, букв. – відбиток*) друкарська форма. Спочатку слово мало відношення до методу високого друку (де фарба лягає на опуклу поверхню), але потім стало означати будь-яку друкарську форму, з якої робляться відбитки. **Мовне кліше** – це мовний стереотип, готовий зворот, що вживається в текстах офіційно-ділового стилю. Наприклад: з метою підвищення якості продукції.

Комбінаторні зміни – (*з лат. combinare – поєднання*) виникають внаслідок взаємовпливу звуків, що знаходяться в безпосередньому або близькому сусідстві, у потоці мовлення. До комбінаторних змін звуків відносимо асиміляцію, дисиміляцію і акомодацию. На асимілятивних або дисимілятивних тенденціях основані дієреза, протеза, метатеза, епентеза, які також належать до комбінаторних фонетичних процесів.

Консонантизм – сукупність приголосних (*з лат. cōnsōnans*) фонетичної системи тієї чи іншої мови.

Л

Лабіалізовані голосні – (від лат. *labialis* – губний) за участю або не участю губ в процесі вимови голосні поділяються на лабіалізовані і не лабіалізовані. Лабіалізованими є українські [o], [y]. Лабіалізовані голосні можуть відрізнятися ступенем витягування губ уперед. Французькі лабіалізовані вимовляються із сильнішим витягуванням губ, ніж українські та англійські.

Лексикон – (від грец. *λεξικόν* – словник) застаріла назва словника або запас слів певного індивіда.

Літературна мова – вища форма існування національної мови, що характеризується нормованістю та широким діапазоном функціональних стилів. Основними ознаками національної літературної мови є 1) тенденція до загальнонародного вживання; 2) письмова фіксація; 3) унормованість; 4) обов'язковість норм та їх кодифікація; 5) розгалужена функціонально-стилістична система (в українській мові 7 стилів мовлення); 6) дихотомічність літературної мови, об'єднання в її складі розмовної і книжної мови.

М

Макаронізи – (від іт. *maccheroni* – макарони) – жартівливо перекручені на лад іншої мови слова: італ. – *Ми бандито, ганстеріто...*; франц. – *пан теля пасе*; япон. – *то яма, то канава*, тобто чужомовне слово (або вислів), механічно внесене в мову в незмінному вигляді або спотворене щодо звукової форми та вжите в неприродному контексті, що надає йому гротескного характеру,

Маскулінний – (лат. *masculinus* – чоловічий) – комплекс характерологічних особливостей, традиційно чоловічих. Це – сила, жорсткість та ін.

Матронім – (лат. *mater* – мати, грецьк. *опута* – ім'я) протилежне за значенням найменування людини за іменем матері.

Мелодика мовлення – зміна висоти голосу в процесі мовлення. Функції мелодики в українській, російській, німецькій, англійській та французькій мовах полягає у фразовій акцентуації та інтонації та не зачіпає акцентуації слова. Мелодизація відіграє досить важливу роль у диферен-

ційному інтонуванні розповідних, питальних і окличних речень. Мелодичні рухи в різних мовах мають своєрідність. Для англійської мелодизації характерні послідовність і плавність рухів, рівномірність інтервалів. Навіть останній наголошений склад в англійській мові є частиною мелодичного руху всередині слова і всередині висловлення. В українській мові наголошений склад відділяється від попереднього складу інтервалом (в українській мові він менший, в російській – значно більший). Ця тенденція не властива французькій мові, де наголос у слові слабо централізований. Основними типами мелодики вважаються мелодика завершеності, незавершеності, питальна мелодика.

Метатéза – (грец. *μετάθεσις*, *перестановка*) це перестановка звуків, яка виникає в процесі засвоєння слів. Футляр з нім. *Futteral*, Фрол з лат. *Floris*, тарілка з польськ. *Tallerz*, укр. *ведмідь* – рос. *медведь*.

Метонімія – (от др.-грец. *μετωνυμία* – «переименование», от *μετά* – «над» и *ὄνομα/ὄνυμα* – «имя»), різновид тропа, близький до метафори, в якому переноситься значення слів з певних явищ та предметів на інші за суміжністю. Читаючи у В. Сосюри "*Місто взяло в ромби і квадрати / всі думки, всі пориви мої...*", читач уявляє не тільки кострубаті контури урбанізованого міста, а й психологічний стан людини, яка вперше опинилася в такому неприродному (штучному) середовищі. У цьому відмінність метонімії від метафори, в котрій ніколи часткове не замінює ціле. Метонімія подеколи розгортається в ліричний сюжет.

Мовленнєвий апарат – (лат. *apparatus* – *устаткування*) у широкому значенні включає центральну нервову систему, яка є причиною виникнення звуків, сприйняття їх зовні і усвідомлення; органи слуху (і зору – для писемної мови), необхідні для сприйняття звуків; також органи мовлення, необхідні для створення звуків.

Морф – (від грец. *μορφή* – *форма*) один з формальних різновидів морфеми, що зустрічається в різних словах і словоформах: морфема *друг* у словоформах *другові*, *другом* є морфом *друг-*, а у словоформі *друзі* – морфом *друз'*, у словоформі *дружба* – морфом *друж-*. Морф є конкретним представником абстрактної морфеми.

Морфéма – (від грец. *μορφή* – *форма*) це мінімальна значима частина слова чи словоформи. Існують мови – китайська, в'єтнамська, у яких

морфема співпадає зі складом. Морфемі поділяються на кореневі, що визначають смислове ядро лексичного значення слова, і афіксальні, або службові. Важливим критерієм опису морфем є *валентність*. Здатність поєднуватися з іншими морфемами. Тому усі морфемі поділяються на *мульти-* або *багатовалентні* та *уні-* або *одновалентні*.

Н

На́голос – виділення складу або слова при вимові. Є три способи виділення наголошеного складу за рахунок **словесного** наголосу: 1) сила або інтенсивність артикуляції; 2) довгота вимови; 3) зміна тону. Отже, наголос може бути **силовим** або **динамічним** (чеська мова), **кількісним** або **квантитативним** (сучасна новогрецька мова), **музичним** або **тонічним** (китайська, японська, шведська). В палеоазіатських мовах словесний наголос відсутній. Крім фонетичних типів словесного наголосу існують структурні: **пов'язаний (фіксований)** – польська, французька мова, і **нефіксований** або **вільний** наголос. Щодо морфологічної структури слова розрізняють **рухомий** (*села' – се'ла*) і **нерухомий** наголос. **Фразовий наголос** оформляє завершеність фрази та її комунікативний тип: розповідне мовлення, питальна фраза, оклична фраза. Поряд з фонетичними типами наголосу виділяється **логічний** або **смисловий** наголос.

Назаліза́ція – (*франц. nasalisation, від лат. nasus – ніс*) участь у творенні звука носового резонатора. До назальних звуків належать носові голосні та приголосні.

Нанотехноло́гії – (*рос. нанотехнологии, англ. nanotechnologies, нім. Nanotechnologien*) – в широкому значенні слова прийнято називати міждисциплінарну область фундаментальної і прикладної науки, в якій вивчаються закономірності фізичних і хімічних систем протяжністю порядку декількох нанометрів або часток нанометра (нанометр – це одна мільярдна частка метра або, що те ж саме, одна мільйонна частка міліметра (діаметр людської волосини становить близько 80 тис. нанометрів), тобто галузь фундаментальної та прикладної науки та техніки, яка має справу з методами відтворення та застосування продуктів із заданою атомарною структурою, тобто створених програмним маніпулюванням окремих атомів та молекул

(в одному міліметрі – $1 \cdot 10^{-6}$ нанометрів). Вужче значення цього терміну прив'язує нанотехнології до розробки матеріалів, приладів та інших механічних і немеханічних пристроїв, в яких застосовуються подібні закономірності. Нанотехнології мають справу з процесами, які мають місце в просторових галузях нанометрових розмірів. Тобто нанотехнології можна означити як технології, основані на маніпуляції окремими атомами і молекулами для побудови структур із наперед заданими властивостями. Інша назва – наномолекулярні технології (від «нано»).

Нелабіалізовані голосні – (від лат. *labialis* – губний) [а], [е], [и], [і] – в укр. мові, це звуки, при вимові яких губи пасивні.

Нескладові зву́ки – зумовлюються позиційними змінами в кінці слова або складу після голосного перед приголосним і перетворюється на ї, а в на ў: [краї], [воўк].

Номіна́тів – (лат. (*casus*) *nominativus*) – називний відмінок.

О

Ойконі́мія – (грец. *oikos* 'дім, житло') сукупність назв населених пунктів, напр. ойконімія полтавської області. Ойконім – власна назва – назва будь-якого населеного пункту, від міста до будинку, що стоїть окремо.

О́ргани мо́влення – мовленнєвий апарат у вузькому значенні складається з органів дихання, гортані, надгортанних органів та порожнин.

Ортоло́гія – коло лінгвістичних наук, які вивчають та встановлюють мовні норми. До загальної назви та назв конкретних дисциплін входить грецький корінь «орфо-» (з грецьк. *ὀρθός* «правильний, прямий»). Орфоепія вивчає норми вимови, орфографія – норми правопису, які є в Українському правописі та ілюструються в орфографічному словникові. Норми слововживання зафіксовані в словниках та граматиках (розділ «Словосполучення»), а також у посібниках з практичної стилістики. Норми побудови речень описані в граматиках. Правила їх писемного оформлення встановлює пунктуація. Ортологія набула самостійності у 19 ст., коли була усвідомлена різниця між мовною системою та нормами мови.

Орфогра́фія – (з грецьк. *ὀρθογραφία* – правопис) – це система правил, що встановлює єдине написання; розділ мовознавства, що вивчає цю си-

стему правил. Відомі **фонетичний, морфологічний, історичний та диференційний** принципи орфографії.

Орфо́епія – (з грецьк. *ὀρθοέπεια* – *правильність мови*), слово – система норм літературної мови, що охоплює правила вимови звуків, звукосполучень у мовленнєвому потоці, наголошування слів, а також інтонування; розділ мовознавства, що вивчає норми вимови.

Осно́ва – це частина слова без закінчення, до неї входять кореневі та афіксальні морфеми. Лише корінь може співпадати з основою слова. Залежно від здатності основи членуватися на морфеми у мовознавстві виділяється похідну (мотивовану) *передмістя* і непохідну (немотивовану) основи *дім*.

П

Палаталіза́ція (приг.) – (від лат. *palatum* – *піднебіння*) додаткова артикуляція у приголосних, коли середня частина язика наближається до твердого піднебіння. З'являються м'які і пом'якшені звуки в українській мові (Ю.Карпенко таких виділяє 23 – [й], [з'], [с'] [д'] [т'] [н'] [л'] [ц'] [д^з'] [р'] [б́] [в́] [ж́] [ш́] [ч́] [м́] [ń] [ф́] [д^ж] [ѓ] [ќ] [ѓ] [х́])¹ Під час артикуляції палаталізованих приголосних язик займає положення, при якому вимовляється голосний [i] (i-подібна артикуляція). Приголосні можуть утворювати пари за твердістю і м'якістю. Зі східних мов палаталізація або її відсутність характеризує приголосні японської мови.

Паралінгві́стика – (грец. *para* – «біля») – розділ мовознавства, що вивчає невербальні (немовні) засоби, які разом із вербальними засобами передають змістову інформацію у складі мовленнєвого повідомлення, а також сукупність таких засобів. Паралінгвістичні засоби не входять до системи мови і не є мовленнєвими одиницями, проте у різній мірі є в кожній мовленнєвій одиниці, що супроводжує мовлення. Розрізняють три види паралінгвістичних засобів: фонаційні – темп, тембр, гучність мовлення, заповнювачі пауз (напр., е-е, м-м), мелодика мовлення, діалектні,

¹ Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. С. 30-34.

соціальні особливості артикуляції звуків; кінетичні – жести, поза, міміка мовця; графічні – особливості почерку, графічні доповнення до літер, заміники літер (&, § та інші).

Па́уза – (лат. *pausa*, від грец. *παῦσις* – «припинення») суперсегментна одиниця фонетична одиниця мовленнєвого потоку, що виявляється у перерві між звуковим мовленням.

Письмо́ – це система графічних знаків, яка використовується для фіксації звукового мовлення. Види письма: **малюнкове**, або **пiктографiя**, **iдеографiчне** письмо, **словесно-складове**, **силабiчне**, **фонографiчне** або **алфавiтне**, **iєрогліфiчне**. Алфавiтне письмо має такі підвиди: **лапiдарне** або **капiтальне** (вертикальнi, горизонтальнi i косi лiнii, вирiзбленi на каменi), **уставне** або **унiцiальне** (лiтери бiльш округлої форми), **курсив** (букви зв'язного тексту з'єднанi мiж собою), **рядкове**, або **манускульне** письмо (невеликi лiтери), **напiвустав** (правильний геометричний принцип побудови лiтер i рядкiв), **скоропис** – швидкий темп письма. Для слов'янського письма характернi три типи: **устав**, **напiвустав**, **скоропис**.

Полемiчний – (від грец. *πολεμική* – *вiйськова майстернiсть*). Прикм. до **полемiка**. // Стос. до полемiки. // Який мiстить полемiку. **Полемiчна лiтература**, *iст.* – лiтературна творчiсть церковно-теологiчного характеру, спрямування, яка виникла на поч. 16 ст. в Українi та Бiлорусi.

Плеона́зм – (від грец. *πλεονασμός* – *надмiрнiсть, перебiльшення*) – багатослiв'я; стилiстичний зворот мови з однозначними словами, якi нiбито зайвi, а насправдi є компонентом художнього засобу (нагнiтання почуттiв, пiдкреслення чи перебiльшення чогось тощо).

Правóпис – чинний збiрник орфографiчних правил; те саме, що й орфографiя.

Прiступ – перехiд органiв мовлення зi спокiйного стану або артикулювання попереднього звука в положення, яке вимагає звук для вимови.

Проклі́за – явище, при якому слово втрачає наголос i приєднується до наступного наголошеного слова, а слова, що приєднуються, називаються **проклітиками** (грец. *проклітиков*, від *проклίνω* – *нахиляю вперед*), напр.: **про що i думати, не знаю**, рос. **на** дому, **мой** дядя, бiлор. **на** таго, **бо** ён.

Просторiччя – просторiчна лексика, яка засвiдчується в мовi осiб, не знайомих з лiтературною мовою, i часто буває згрубiлою. В українській

мові просторіччя – історично складена мовна система, становлення і розвиток якої тісно пов'язаний з формуванням української національної мови. Саме слово «просторіччя» утворилося зі словосполучення «простая речь», яке використовувалося в 16-17 сторіччях. Формування просторіччя та подібних до нього явищ у донаціональній період розвитку конкретних мов головним чином європейського ареалу часто пов'язане з наддіалектною говіркою великих міст – економічних, політичних та культурних центрів країни. Поступово склалися форми співвідношення просторіччя з літературною мовою, в результаті чого утворилося літературне просторіччя, яке є межею літературної мови з народно-розмовною мовою. Норма їх використання полягає в тому, що вони допускаються в літературну мову з обмеженими стилістичними завданнями: як засіб соціально-мовленнєвої характеристики персонажів, для «заниженої» в експресивному плані характеристики осіб, предметів, подій. До літературного просторіччя належать лише ті мовленнєві елементи, які закріпилися в літературних текстах, після тривалого відбору семантичної та стилістичної обробки. Поряд з просторічними словами до літературного просторіччя належать діалектизми та жаргонізми, які втратили свою локальну та соціально-обмежену прикріпленість. До літературних просторіч варто також зарахувати й слова, що позначають реалії, які не мають номінації в літературній мові. Склад літературного просторіччя є рухомим і постійно поновлюється; багато слів та висловлювань набули статусу «розмовних» і навіть «книжних», наприклад, «відгул», «нитик». Окремі явища фігурують у складі крилатих виразів та літературних цитат. У науковій літературі поширеним є і дещо вузький погляд на просторіччя як на сукупність вищезгаданих чинників загальнонародного характеру. Таке розуміння просторіччя заходить відгук у лексикографічній практиці, в лексикології та стилістиці. У загальнолітературному мовленнєвому вжитку термін «просторіччя» часто використовують на позначення окремого слова або звороту «заниженого» згрубілого або грубо-фамільярного забарвлення.

Протéза – (франц. *protheses*, від грец. *πρόσθεσις* – додання, приєднання) надставка, доставлення звука до початку слова. Такими звуками можуть бути як голосні, так і приголосні, напр., в білоруській мові протетичними є приголосні [в], [г] і [j] і голосні [а], [і]: *восень, вакно, Ганна, ён*,

яна, аржаны, імшара, імла. В укр. мові: *вогонь* – *огонь*, *Їван* – *Іван*, *янгол* – *ангел*, *Андрій* – *Гандрій*.

Р

Редукція – (з лат. *reduction* – відсування назад). Зміна артикуляційних та акустичних характеристик звука, які пояснюються скороченням його довготи або ослабленням напруги. Редукуються в основному голосні, хоча й буває редукція приголосних і навіть складів і слів. Редукція поділяється на якісну (зменшення довготи звука, змінюється характер артикуляції) і кількісну (зменшується довгота звука, проте зберігається тембр). Якісна редукція поділяється на часткову – редукція голосного [о] в рос. мові в словах [в^да] і повну, коли можливе повне зникнення голосного [су^т^лъка] (сутолока).

Резонанс – (з лат. *resonans* – той, що дає звук), це збільшення амплітуди коливання під впливом інших коливань тієї ж частоти. Підсилюють коливання за допомогою різних резонаторів порожнини рота, носа або глотки.

Рекурсія – (лат. *recursio* – коловорот, кругообіг, від *recurre* – повертатися, бігти назад), відступ, перехід органів мовлення до артикуляції наступного звука або у нейтральне положення.

Ряд – класифікація голосних щодо зміщення язика в передню чи задню частину порожнини рота. При артикуляції голосних переднього ряду язик просувається вперед, при творенні голосних заднього ряду – назад, при творенні голосних середнього ряду язик витягнуто щодо порожнини рота. В українській мові, деяких тюркських виділяють лише два ряди – передній і задній.

С

Свистячі і шиплячі приголосні – за акустичними ознаками виділяється група свистячих [з], [з'], [с], [с'], [д^з], [д^з'], [ц], [ц'] і шиплячих [ж], [д^ж], [ч], [ш]. Шиплячі звуки веляризовані (основна артикуляція супроводжується піднесенням задньої частини спинки язика до м'якого пі-

днебіння, одночасно звужується вхідний отвір ротового резонатора, з'являється акустичний ефект бемольності).

Сіла – зумовлена амплітудою коливання. Амплітуда – це величина зрушення звукової хвилі від нульового значення до точки найвищого підоому. Чим більша амплітуда коливання, тим сильніший звук. Сила звука вимірюється в децибелах (дБ). Звуки людської мови знаходяться в межах від 20 дБ (шепіт) до 80 дБ (крик). Людське вухо здатне сприймати силу звука приблизно до 130 дБ. З точки зору сприйняття слухом сила звука називається звучністю.

Сингармонізм – (від грец. *σύν* – разом і *αρμονία* – зв'язок, співзвучність) гармонія голосних, характеризується уподібненням голосних в афіксах голосному кореня. Залежно від артикуляційної ознаки виділяються різні типи сингармонізму. Сингармонізм властивий тюркським, фіно-угорським, тунгусо-маньчжурським та іншим мовам, наприклад, запозичені слова в укр. мові: *шалаш, базар, баран, бурдюк*.

Синта́гма – (грец. *Σύνταγμα*) – багатозначний термін, який перекладається як класифікація, систематизація. Це відрізок мовлення, об'єднаний інтонаційно-смісловою єдністю самотійних слів, що входять до нього і утворюють одну ритмо-мелодійну групу. Синтагма складається зі слів (деколи одного слова), але в той же час вона не співпадає і не дорівнює у синтаксичному плані словосполученню. **Синтагма** – назва низки творів, які, як правило, дають систематичний огляд предмета. «Синтагма проти всіх єресей» – твір Іустина Мученика. Алфавітна **синтагма** (грец. *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*) – твір Матея Властаря, збірники канонів Византійського права. Афіньська **синтагма** (грец. *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων*) – великий збір норм церковно-канонічного права, виданий в Афінах у 1852-1859 роки. **Синтагма** – Конституція Грецької Республіки. **Синтагма** – частина (розділ) давньогрецької політичної комедії класичного періоду. **Синтагма** – в Давній Греції – військовий загін в 250 людей, частина фаланги, тактична і адміністративна одиниця. Площа Синтагма (Площа Конституції) – площа в Афінах.

Словотвір – деривація (з лат. *derivation* «відведення»), утворення нового слова на базі однокореневого слова за словотворчими моделями, властивими саме цій мові.

Склад – з артикуляційної точки зору склад – це мінімальна одиниця звукового потоку або мінімальна артикуляційна одиниця мовлення.

Складотвірчий звук – в українській мові (як і у багатьох інших мовах) складотвірчим є голосний., який утворює вершину складу, складає його ядро, залишаючи на периферії приголосні. В сербській, хорватській, македонській, чеській, старослов'янській мовах у ролі складотвірчого можуть вживати сонорні приголосні: срб. *врх* «*верх*», макед. *врба* «*верба*», чешк. *vlk* «*вовк*».

Складні слова – слова, утворені морфологічним способом словотвору, а саме складанням в одне словесне ціле двох або більше основ. Особливо багато складних слів було в санскриті, наприклад, від основи *go-* «*корова, бик*» було створено багато складних слів, пор.: *gora's* – «*пастух*», *go'ratis* – «*господар череди*», *gorāla's* – «*цар, володар*». Серед європейських мов цей спосіб словотворення особливо продуктивний у німецькій мові.

Сонорні – (від лат. *sonorus* – *звучний*) це приголосні, основу при вимові яких складає голос. Різниця між сонорними зумовлена зміною форми надставної труби як резонатора, для [м] і [н], [н'] резонатор – порожнина носа. Ще сонорними в укр. мові є [р], [р'], [л], [л'] [в], [j]. Сонорні з акустичної точки зору перебувають в опозиції до шумних приголосних.

Субстрат – (з лат. *sub* «*нід*» і *stratum* «*пласт*») – сукупність елементів мовної системи, що не пов'язані з законами розвитку певної мови, а які виходять до мови, розповсюдженої раніше на цій території, тобто своєрідні «сліди» переможеної мови у системі мови переможця (приклад – романські мови).

Суперстрат – (з лат. *super* «*над*» і *stratum* «*пласт*») – сукупність елементів мовної системи, не пов'язаних з законами цієї мови, а таких, що виводяться з мови народів, які прийшли на цю територію і асимілювали з корінним населенням (елементи французької в англійській мові, які прийшли після нормандського завоювання).

Т

Тверді приголосні – вимовляються без додаткової артикуляції, хоч останні дослідження показали, що при вимові твердих приголосних спостерігається при піднятті задньої частини язика у напрямку м'якого піднебіння, тобто веляризація.

Тембр – створюється обертонами, які мають більшу частоту, ніж основний тон. Обертони – це часткові тони, що створюються коливанням частин тіла. Тон, який створюється коливанням всього тіла, називається основним і є найсильнішим у звуці. **Тембр мовлення** – звукове забарвлення мовлення, що передає його емоційно-експресивні відтінки.

Темп мовлення – швидкість вимови його компонентів (звуків, складів, слів), довгота звучання в часі (до кінця висловлювання темп мовлення може уповільнюватись. Відрізки, що містять неважливу інформацію, вимовляються швидше, ніж інформативно значущі ділянки, які вимовляються в уповільненому темпі).

Трахея – (від грец. *τραχεία (αρτηρία)* – дихальне горло) належить до дихального апарату разом зі бронхами та легенями, приймає участь у створенні необхідного для утворення звукових коливань тиску повітряного струменя. Верхня, розширена частина трахеї – гортань, чи ларинкс.

Тропи – (від грец. *τρόπος* – зворот) – слово чи вислів, вжитий у переносному, образному значенні для характеристики будь-якого явища за допомогою вторинних смислових значень, актуалізації його "внутрішньої форми" (Олександр Потебня). До них належать *метафора, метонімія, алегорія, гіпербола, літота*

У

Увуля́рні прі́голосні – (лат. *Uvular consonant*) характеризуються наближенням м'якого піднебіння і язичка (увули) з задньою частиною (нім. [x] в словах *ach, Buch*).

Ф

Фонéма – (від грец. *φώνημα* – голос, звук, слово) це мінімальна мовна одиниця, представлена рядом позиційно змінюваних звуків, яка служить для складання і розрізнення слів і морфем.

ЗАГАЛЬНОЛІНГВІСТИЧНА ТЕОРІЯ ФОНЕМИ ТА ЇЇ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ

Протягом “дофонемного періоду” української лінгвістики, який тривав від початку ХХ ст. до початку 20-х рр. ХХ ст., було здійснено спроби узагальнити розмаїття звуків української мови та її діалектів і класифікувати їх (на підставі фізіологічного, акустичного чи психологічного критерію) як у синхронічному, так і в діахронічному аспектах (праці Я. Демченка, О. Брока, П.Ф. Залозного, Є.К. Тимченка, І.С. Свенціцького, В.І. Сімовича, С.М. Кульбакіна). У науковий обіг було запроваджено поняття окремих типів звуків та форми звука. Психологічне тлумачення цих понять, зокрема у працях Є.К. Тимченка, І.С. Свенціцького та С.М. Кульбакіна, наближається до того змісту, який вкладав у поняття фонемі Я. Бодуен де Куртене. Форма звука як слухове враження (Є.К. Тимченко) сумірна з акустою, складовою частиною фонемі. Отже, на початковому етапі інтерпретації ідей теорії фонемі в українській фонології психологічний підхід був визначальним.

Термін “фонема” до української лінгвістики запровадив М.Г. Йогансен (1924 р.). Характеризуючи особливості вимови однієї української говірки (“Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині у зв’язку з літературною вимовою)”, 1927 р.), учений застосував увесь комплекс наявних на той час методів фонетичного аналізу, унаочнивши психологічне підґрунтя процесів вимови та ідентифікації окремих фонем і з позиції мовця, і з позиції науковця, який ці процеси відстежує та аналізує.

В інтерпретації О.Б. Курило (1926 р.) звук є сумою усіх звукових відтінків, які об’єднані в уяві мовців однією психофонетичною одиницею, тобто фонемою. Науковець додала до спектру “вражень” (уявлень), необхідних мовцеві для відтворення звуків, зорові уявлення про їх артикуляцію. О.Б. Курило продемонструвала можливості застосування теорії фонемі як для характеристики мовлення окремого індивіда (на підставі його аудіційних, фонаційних та графічних звичок), так і для характеристики діалектів, літературної мови, кількох мов, нарешті, мови як системи.

Є.К. Тимченко (1927 р.) застосував поняття теорії фонемі та законів психології для пояснення історичних звукових змін української мови.

Вчений визначав звук як слухове враження, що виникає внаслідок подразнення слухового нерва, натомість фонему – як звуковий тип, що об'єднує групу історично близьких діалектних варіантів. Завдяки тому, що фонема може позначати у словоформі певну граматичну категорію, вона зберігається у процесі історичного розвитку мови. Є.К. Тимченко запропонував психологічне пояснення виникнення відтінків вимови внаслідок процесів асиміляції, дисиміляції та інших звукових змін і подав класифікацію артикуляторних рухів, зумовлених відповідними психологічними законами, посиляючись на виклад згаданих законів у дослідженні нідерландського мовознавця Й. ван Гіннекена “Principes de linguistique psychologique” (1907 р.).

У структурній концепції О.Н. Синявського (1929 р.) створено класифікацію типів фонем (“фонемі зі значення”, “фонемі зі становища”, а також “фонемі словосполучення” (термін на позначення звукових явищ, які виникають на стикові слів); самостійні та менш самостійні фонемі, поширені і менш поширені фонемі). Учений першим серед українських мовознавців застосував статистичні методи до фонологічних досліджень. Відтак у запропонованій О.Н. Синявським класифікації системи фонем української літературної мови було враховано і критерій частотності вживання фонем.

Реакцією на дослідження О.Н. Синявського стала модель системи фонем О.Б. Курило (1930 р.). Фонема в інтерпретації науковця є найкоротшим відтинком мови, звуковим типом, що існує у мовній свідомості членів певної мовної групи і може диференціювати слова; найпростішим елементом комунікації у мовному колективі. Звук натомість визначається як акустичне враження від усіх фізіологічних процесів, внаслідок яких він виникає. Наукова вартість фонемі полягає у її приналежності до системи фонем. Характерною ознакою системи фонем є протиставлення між фонемами; з'ясування цих протиставлень є обов'язковим елементом встановлення системи фонем певної мови. О.Б. Курило створила модель системи фонем української мови завдяки поєднанню психофонетики та елементів структурної лінгвістики.

Психологічне пояснення необхідності розмежування звука як акустичного явища і фонемі як найкоротшого фонетичного уявлення певної мови, що може змінювати значення слова, подав І. Троян (1929, 1931 рр.).

У ході фонологічної дискусії було представлено ще одну інтерпретацію теорії фонем. І.П. Сунцова (1934 р.) запропонувала визначати фонему, зважаючи на її соціальну сутність. Фонема як соціально значущий тип, як узагальнення ряду звуків мови, котрі є близькими і з акустичної, і з фізіологічної точки зору, може розрізняти або руйнувати значення слова. І.П. Сунцова першою з науковців розглянула відношення між фонемою та її відтінками як між загальним і окремим (1934, 1952 рр.).

Виходячи з того, що підґрунтям процесу звукотворення є психічна діяльність людини, академік М.Я. Калинович (1940, 1947 рр.) подав характеристику процесів породження та сприйняття мовлення з огляду на особливості функціонування центральної нервової системи мовця, а також, слідом за проф. Є.К. Тимченком, навів психологічне пояснення явищ асиміляції та дисиміляції. Трактатування процесів сприйняття мовлення у викладі М.Я. Калиновича підтверджує зроблений пізніше висновок британського фонетиста Д. Аберкромбі про те, що мовець сприймає мовлення іншого "мовою м'язів". Фонема у визначенні М.Я. Калиновича є сукупністю відтінків певного звука або групою окремих звуків певної мови і може диференціювати значення слів або їх частин і, таким чином, служити цілям комунікації. Натомість звук є слуховим враженням, яке людина отримує внаслідок роботи органів артикуляції.

Українська лінгвістична школа перебувала у тісній взаємодії з іншими лінгвістичними школами; елементи структуралізму, що розвивалися в межах Празького лінгвістичного гуртка, знайшли відображення у працях О.Б. Курило; активно обговорювалися досягнення провідних європейських лінгвістів. Однак найбільший вплив на інтерпретацію теорії фонем українськими лінгвістами мали ідеї автора теорії фонем Я. Бодуена де Куртене, що й зумовило пріоритетність психологічного підходу.

Українські мовознавці 1920-40-х рр. (М.Г. Йогансен, О.Б. Курило, Є.К. Тимченко, І. Троян, М.Я. Калинович) приділяли першочергову увагу психологічному поясненню сутності фонем та процесів сприйняття і породження мовлення. Цей факт дає можливість виділити в українській фонології 20-40-х рр. ХХ ст. психологічний напрямок, який мав власні традиції; проблеми, що розглядалися в його межах, були актуальними і для відповідних напрямків інших лінгвістичних шкіл. У цьому зв'язку

доцільним видається згадати, що на семінарі з питань психолінгвістики у Блумінгтоні (США) в 1953 р. йшлося про виділення психолінгвістики в окрему наукову дисципліну.

На кінець 40-х років ХХ ст. в українській лінгвістиці було сформовано основні параметри визначення фонемі і звука, поняття фонемі було застосовано до матеріалу української мови, окреслено у першому наближенні фонологічну систему української мови.

Для теорії фонемі в інтерпретації М.Ф. Наконечного (1951 р.) провідною є семантична (смыслорозрізнявальна) функція фонемі. Конкретним проявом фонемі, найменшої звукової одиниці, яка розрізняє подібні звучанням слова певної мови, є варіанти. Комбінаторні варіанти фонем є обов'язковими ознаками фонем; у них закладено можливості нових фонематичних розрізень. Регулятором фонетичних процесів часто виступає семантичний фактор.

Функціональну концепцію опрацьовував у 1960-ті роки П.П. Коструба. Поняття "фонема" вчений розглядав у парадигмі мовної системи: фонема як одиниця фонологічної підсистемі є елементом, з якого будуються одиниці вищих підсистем – морфологічної та лексичної. Фонема є науковим узагальненням, поняттям про звук, її функція в системі мови полягає у тому, щоб бути одиницею фонологічної підсистемі. Для дослідження фонем як функціональних одиниць мовної системи вчений запропонував виділити окрему галузь фонології – фонематику. Основні функції фонем у системі – конститутивна, ідентифікаційна та дистинктивна. Звукове поле фонемі утворюють усі її звукові реалізації (головний вияв фонемі, основні та додаткові варіанти). Систему фонем можна встановити на підставі структурного аналізу.

У структурно-семантичній концепції Н.І. Тоцької (1973 р.) фонема є найменшою самостійною лінгвістичною одиницею, потенційно пов'язаною зі значенням; фонема утворює план вираження мовних знаків. Система фонем формується на основі смислових асоціацій і встановлюється шляхом парадигматичної ідентифікації, після якої відбувається семантична ідентифікація. Характеристику фонем як одиниць фонологічної системи в цілому необхідно починати з характеристики їх типових відтінків, натомість повна характеристика фонемі складається з артикуляційно-акустичних характеристик всіх її реалізацій.

Ю.О. Карпенко у психологічно-структурній концепції (1990, 1996 р.) визначив фонему як ядро звука мовлення. Фонемі і звуку є засобом передачі змісту; автоматична ідентифікація почутого або вимовленого звука з еталоном фонемі забезпечує процес комунікації. За допомогою нейролінгвістичної схеми Ю.О. Карпенко продемонстрував процеси сприйняття і породження мовлення, а також роль фонемі та звуку у цих процесах. Органи слуху слухача виділяють з потоку мовлення саме фонемі, тоді як дистрибутивно зумовлені та вільні варіації, як правило, не сприймаються.

Лінгвістичну модель аналізу теорії фонемі запропонував С.В. Семчинський (1988, 1996 рр.) У лінгвістичній моделі наголошується на місці фонемі як сегментної смислорозрізняючої одиниці у системі зв'язків і взаємовідношень з іншими фонемами та на функціонуванні фонемі у мовній системі як рівноправної мовної величини у комплексі з іншими мовними величинами. У моделі С.В. Семчинського поєднано і лінгвістичний, і психологічний підходи.

У нейролінгвістичній моделі фонемі К.М. Тищенко природу фонемі проаналізовано і з нейрофізіологічної, і з когнітивно-лінгвістичної точок зору, зокрема, послідовно розрізняються: 1) рівень реальних фізичних звуків мовлення (фізіофонетика); 2) рівень їхнього чуттєвого психічного відображення (психофонетика, конкретні образи, уявлення про реальні звуки) і 3) рівень узагальненого психічного відображення (фонологічні 'побутові' узагальнені образи (інваріанти) певних класів звуків мовлення). У спеціальній розвідці вчений запропонував пояснення психофізіологічних причин обмеження числа голосних фонем в етномовних системах.

Концепції теорії фонемі в українській лінгвістиці другої половини ХХ ст. характеризуються орієнтацією на різні (М.Ф. Наконечний, Н.І. Тоща), (П.П. Коструба, Ю.О. Карпенко) фонологічні школи. Мала місце полеміка з представниками Лондонської фонетичної школи та Копенгагенського лінгвістичного гуртка. Таким чином, розвиток загальнолінгвістичної теорії фонемі відбувався в Україні у контексті актуальних пошуків та інтерпретацій світових лінгвістичних шкіл.

ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

Фонологія (від грец. Φωνή – звук, голос і λόγος – слово, вчення) – розділ *мовознавства*, що вивчає *звуки* з погляду їхнього функціонування у мові. Термін виник на поч. 20 ст., хоч фонол. дослідження здійснювалися уже в ост. десятиліття 19 ст. В укр. мовознавстві дослідження у цій ділянці починаються з 20-х рр. у працях з укр. мови та діалектології О. Синявського, Є. Тимченка, О. Курило та ін. Ф. безпосередньо пов'язана з *фонетикою*, яка вивчає звукові засоби мови з фізіол. та акуст. погляду. Отже, об'єкт дослідження в обох випадках той самий – звук людської мови, відмінні тільки аспекти його вивчення.

Осн. одиницею Ф. є *фонема*. Поняття фонемі і звука як явища фізичного у Ф. не ототожнюється. Фонема виступає у мовній системі як одиниця, що узагальнює певну, реально існуючу множинність звуків і становить обов'язкову категорію мови як сусп. явища, тоді як звук належить до категорії мовленнєвого акту, будучи найменшим елементом *мовного потоку*, що варіюється у різних позиціях слова, набуває різних особливостей у різних мовців та специф. рис у різних його стиліст. спрямуваннях. Форма існування мови виступає у її звук. вираженні. Тому й розгляд її фонем. складу в Ф. ґрунтується на фіз. та артикуляц.-акуст. характеристиках мовних звуків. Виділяються та протиставляються, напр., фонемі голосні й приголосні, дзвінкі й глухі, палаталізовані й непалаталізовані та ін. Найголовнішою особливістю кожної фонемі є її диференц. ознаки, що пізнаються на основі протиставлення ін. фонемам, і лише ці ознаки забезпечують їй можливість виконувати функцію розрізнення *слів* і *морфем*. Серед них виділяють ознаки постійні і змінні, в одних умовах усі вони передаються повністю, а в інших частково або й зовсім втрачаються, напр., фонема **к** – приголосна, задньоязикова, непалаталізована, глуха, в слові **кут** зберігає усі свої диференц. ознаки, а в слові **вокзал** [воґзал] у позиції перед дзвінким приголосним втрачає ознаку глухості; у слові **кіт** [к'іт] у позиції перед голосним перед, ряду **і** втрачає ознаку непалаталізованості й реалізується у приголосному напівпалаталізованому **к'** і т. д. Отже, в мовленні фонемі реалізуються у різних звук. варіантах, або *алофонах*, один з яких є основним, коли всі диференц. ознаки фонемі

зберігаються, а інші – додаткові, коли деякі з таких ознак втрачаються. Звукові відмінності ще не становлять фонем, фонематичними вони стають лише тоді, коли виконують у мові належні фонемам функції.

Ф. тісно пов'язана з *морфологією*: по-перше, морфеми, як і слова, виражаються і розрізняються за допомогою фонем; по-друге, фонемі служать засобом вираження і розрізнення грамат. значень слів (**рука – руку**) і, по-третє, зміна грамат. форми може супроводжуватися чергуванням фонем у тій самій основі (**рука – руці, рух – рушати, ніс – носа**; див. *Морфонологія*).

Розрізняють Ф. загальну (досліджує закони функціонування фонем, властиві багатьом мовам), описову (вивчає їх у конкр. мові або в якомусь конкр. діалекті) та історичну (її завданням є дослідження змін у фонем, складі мови протягом її існування чи певного періоду розвитку). Істор. зміни у фонол. системі мови безпосередньо пов'язані з фонетичними і на них ґрунтуються. Внаслідок таких змін деякі фонемі можуть втрачатися. Напр., носові голосні зникли ще в давньосхіднослов'ян. період, голосні [ъ], [ь], [ѣ] занепали в давньорус. період розвитку східнослов'ян. мов, інші виникли пізніше, напр., фонема [и] в укр. мові розвинулась внаслідок злиття в одному звукові давніх [ы] та [і] [сынъ > син, сіла (графічно – сила) > сила]. У процесі розвитку фонем. складу можуть втрачатися і окр. диференц. ознаки фонем, і їх протиставлення за цими ознаками, напр., назальність – неназальність у системі голосних, а також виникати нові диференц. ознаки й протиставлення за ними фонем, як-от палатальність – непалатальність приголосних, що з'явилася ще в пізній період існування спільнослов'ян. мови тощо. У різні періоди розвитку мови виникають нові морфонол. чергування, напр.: [e] > [o] (везти – возити, нести – носити) ще в праслов'ян. мові, [o], [e] > [i] (столи – стіл, печі – піч) – у ранній період розвитку укр. мови. Може також розширюватись функціонування окр. фонем, напр., [o], [e] в східнослов'ян. мовах після вокалізації зредукованих ь, ѣ тощо.

М. А. Жовтобрюх. Енциклопедія «Українська мова»

<http://litopys.org.ua/ukrmova/um216.htm>

Фонетичні закони – (від грец. *φωνητικός* – звуковий, голосовий) регулярно здійснювані в історії мови або в її сучасному стані звукові (фонетичні) зміни. Наприклад, перехід [г], [к], [х] в [ж], [ч], [ш], а потім в [з], [ц], [с]. У сучасних мовах – вимова ненаголошеного [о] як [а] в білоруській мові. Наслідком дії цих законів стають процеси **конвергенції** – (лат. *convergentio*, від *convergo* – *сходжусь, наближаюсь*) (поєднання двох або більше звуків в одному звукові) та **дивергенції** – (від лат. *divergentia* – *розходження*) (розщеплення одного звука на два його варіанти або два звуки).

Ш

Шумні звуки – характеризуються тим, що їх акустичною основою є шум. Шумні приголосні можуть утворюватися не лише за допомогою шуму, але й при деякій участі голосу, тому вони поділяються на дзвінки і глухі.

Щ

Щілінні – звуки, що творяться тертям струменя повітря об краї щілини (наближення органів вимови). Такі звуки називаються ще **спірантами**, (з лат. *spiro* – *дихаю*), або **фрикативними**, (з лат. *frico* – *тру*). Залежно від місця творення щілини розрізняють **серединні** [с], [з], [ш], [ж], [ф], [в], [х], [j] і **бокові** [л]. Щілинні приголосні можуть бути **однофокусними**, якщо повітряний струмінь долає одну перепону, тобто один фокус в площині рота, і **двофокусними**, якщо перепона твориться одночасно в двох місцях, тобто у двох фокусах, при цьому твориться складний специфічний шум, наприклад, у слов'янських мовах це шиплячі.

Я

Язикові приголосні – поділяються на передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові. *Передньоязикові* за місцем творення поділяються на зубні і передньопіднебінні. При творенні зубних звуків перегородка створюється наближенням передньої частини і кінчика язика з зубами, зубами і альвеолами або альвеолами. Більшість передньоязикових звуків стосуються категорії зубних: [д]-[д'], [т]-[т'], [з]-[з'], [с]-[с'], [н]-[н'], [л]-

[л'], [ц]-[ц'], [дз^]-[дз^']. Передньопіднебінні творяться підняттям передньої частини язика або його кінчика в напрямку альвеол і передньої частини твердого піднебіння: [ж], [ш], [дж^], [ч], [р]-[р']. Залежно від положення кінчика язика передньоязикові діляться на дорсальні, апікальні, какумінальні. *Середньоязикові* творяться наближенням середньої частини язика з твердим піднебінням – палатумом, тому їх називають палатальними: [j]. При творенні *задньоязикових* звуків перегородка створюється наближенням задньої частини спинки язика з м'яким піднебінням, їх називають велярними: [г], [к], [х].

Язiк – найактивніший орган мовлення, у якому виділяємо спинку (що має передню, середню та задню частини), корінь та кінчик, що є найрухомішим, може торкатися зубів і альвеол, підніматися ввєрх, дрижати біля твердого піднебіння.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.....	3
РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	7
ЗМІСТ РОБОЧОЇ ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	7
ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ. САМОСТІЙНА РОБОТА.....	28
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ	62
ДОДАТКИ.....	66
Додаток А. СХЕМИ. ТАБЛИЦІ	66
Додаток Б САМОСТІЙНА РОБОТА. ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ.....	75
Додаток В ХРЕСТОМАТІЯ.....	100
Додаток Г ГЛОСАРІЙ	142

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

МАРЧУК Людмила Миколаївна,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

ШЕВЧУК Зореслава Сергіївна
кандидат філологічних наук, старший викладач
кафедри української мови Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА **ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ. САМОСТІЙНА РОБОТА**

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Підписано 11.05.2023. Формат 60x84/16. Гарнітура «Cambria».
Об'єм даних 2,2. Мб. Обл.-вид. арк. 7,8. Зам. № 1037.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Виготовлено в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.